

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSADI UNİVERSİTETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

Əzizov Qüdrət Füzuli oğlu

**“Müasir dövrdə dövlətin antiinhisar tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi
prioritetləri”
mövzusunda**

D İ S S E R T A S İ Y A

Istiqamətin şifri və adı:

060404 “İqtisadiyyat”

Ixtisaslaşmanın adı:

“İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:

prof. ƏHMƏDOV M.A.

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. İ.M.Mahmudova

Kafedra müdiri:

prof. ƏHMƏDOV M.A.

Bakı 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
FƏSİL I. ANTIINHISAR TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	8-27
1.1. Antiinhisar tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji, konseptual əsasları və rəqabət mühitünün göstəricilər sistemi	8-16
1.2. Müasir dövrdə antiinhisar tənzimlənməsinin və rəqabətin dünya təcrübəsi	16-27
FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA ANTIINHISAR TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	28-47
2.1. Antiinhisar tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin təhlili və dəyərləndirilməsi	28-38
2.2. Təbii inhisarların dövlət tənzimlənməsinin əsas cəhətləri və mexanizmləri	38-47
FƏSİL III. RESPUBLİKADA DÖVLƏTİN ANTIINHISAR TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRIORİTETLƏRİ	48-
3.1. Müasir dövrdə dövlətin antiinhisar qanunvericiliyi və rəqabət mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	48-54
3.2. Inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin regional aspektləri	54-62
3.3. Qloballaşma şəraitində dövlətin antiinhisar tənzimlənməsinin prioritetləri	62-68
NƏTİCƏ	69-79
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT	81-85

GİRİŞ

Tədqiqatın aktualığı. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatının fundamental amil və şərtlərindən biri olan effektiv rəqabət mühiti formalaşdırmadan dayanıqlı milli iqtisadi sistemi yaratmaq və inkişaf etdirmək mümkün deyildir. Rəqabət prosesinə qoşulan ölkələrin sayının artması müvafiq olaraq dövlətlərin həyata keçirdiyi antiinhisar tənzimlənməsi və tədbirlərinin dəyişməsi ilə müşahidə olunur. Dünya iqtisadiyyatında baş verən inhisarçılıq meyllərinin tənzimlənməsində ənənəvi antiinhisar tədbirləri və normalarının artıq yetərli olmaması isə mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini və yenilərinin tətbiq edilməsini obyektiv zərurətə çevirir. Bu da öz növbəsində ölkədə haqsız rəqabətin qarşısını almağa və inhisarçılığı məhdudlaşdırmağa, başqa sözlə, integrasiya proseslərini nəzərə alaraq inhisarçılıq fəaliyyətini tənzimləməyə imkan verən normativ-hüquqi bazanın dəyişən şəraitə və tələbə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi zərurətini yaradır. Milli iqtisadiyyatın inhisarlaşmasının mümkün qədər qarşısının alınmasına, imkan verən rəqabət mühitinin formalaşdırılması, eyni zamanda təbii inhisar sahələrinin qiymətlərinin tənzimlənməsi makroiqtisadi və sosial problemlərin həlli, son nəticədə milli məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına və ölkənin davamlı inkişaf modelinə keçidinin təmin edilməsində müstəsna rol oynayır.

Bu baxımdan rəqabətin inkişafı, qorunması, dəstəklənməsi məqsədilə antiinhisar tənzimlənməsi inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif miqyas və səviyyələrdə həyata keçirilir. Bu sahədə yüz ildən çox dövr ərzində əldə olunmuş dünya təcrübəsi hər bir ölkədə rəqabətin dəstəklənməsi, haqsız rəqabətin qarşısının alınması və ya məhdudlaşdırılması kiçik sahibkarların rəqabət bazarına daxil olması və bununla da daxili bazarda inhisarlaşma prosesinin yüksəldilməsinin qarşısının alınması dövlətin tənzimləmə siyasəti vasitəsilə reallaşdırılır. Milli iqtisadiyyatların formalaşması və inkişafı prosesində dövlətin hazırladığı və həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində

rəqabət mühiti yaranır ki, bu da hər bir ölkə daxilində milli iqtisadiyyatın artımını amilinə çevrilir.

Ölkəmizin inzibati-amirlik sistemindən bazar sisteminə keçməsi nəticəsində iqtisadi proseslərin liberallaşması ölkəmizdə müvafiq olaraq antiinhisar siyasətinin reallaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirdi. Hal-hazırda ölkəmizdə rəqabət mütninin formalaşdırılması və inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində müvafiq qanunvericiliyin və institutsional potensialın və təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik illərində Azərbaycanda antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi, rəqabətin qorunması və inkişafı, təbii inhisarların məhsul və xidmətlərinə qiymətlərin tənzimlənməsi sahəsində kifayət qədər qanun və normativ aktların qəbul olanmasına baxmayaraq onların bir çoxu kifayət qədər səmərəli reallaşma mexanizminə malik deyildir. Digər tərəfdən müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın və bazarın inkişafının iqtisadi paradigmasının dəyişməsi nəticəsində rəqabəti və inhisarları tənzimləmə meyarları, normaları və standartları, onların tətbiqinin mexanizmləri və üsulları modifikasiya olunur. Bütün bunlar öz növbəsində inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji və əməli problemlərinin araşdırılması və antiinhisar qanunvericiliyinin reallaşdırılması zamanı meydana çıxan müasir problemlərin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsini tələb edir. Digər tərəfdən son illərdə Azərbaycanın dünyada baş verən qloballaşma proseslərinə, beynəlxalq sosila-iqtisadi proseslərə intensiv qoşulması milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılmasını və inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsini, müvafiq olaraq dövlətin antiinhisar siyasətinin optimal hədlərinin müəyyənləşdirilməsini, təsir vasitələrinin prinsipial müddəalarının elmi cəhətdən əsaslandırılmasını və əməli cəhətdən reallaşdırılması mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasını ölkəmizin davamlı inkişafının təmin edilməsinin aktual bir problemə çevirdi.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda yaxın və uzaq xaricdə ümumən inhisarçılıq fəaliyyəti və onun makroiqtisadi tənzimlənməsi ilə bağlı problemləri respublikamızın iqtisadçı alimlərinin tədqiqatlarında bu və ya digər dərəcədə araşdırmışlar. Optimal rəqabət mühitinin formalaşdırılmasında inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əməli cəhətdən səmərəliliyinin artırılması zərurəti, öz növbəsində, inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin qanunauyğunluqlarının, və xüsusiyyətlərinin makroiqtisadi baxımdan sistemli və kompleks tədqiqinin, yenidən dəyərləndirilməsini tələb edir. Bütün bunlar bir daha dissertasiya mövzusunun aktuallığını, elmi-praktiki əhəmiyyətini əyani surətdə əks etdirir və mövzunun tədqiqat obyektı kimi seçilməsini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin nəzəri-metoloji və normativ-hüquqi əsaslarının, müasir vəziyyətinin sistemli təhlili və dövlət tərəfindən inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmlərindən istifadə imkanlarının və təsirlərinin qiymətləndirilməsi əsasında antiinhisar tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və prioritetlərini müəyyənləşdirmək, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq müvafiq ümumiləşdirmələr etməklə müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasında inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini elmi və əməli cəhətdən əsaslandırmaq üçün müvafiq təklif və tövsiyyələr irəli sürməkdən ibarətdir. Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün nəzəri və praktiki baxımdan aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Antiinhisar tənzimlənməsinin konseptual əsasları və ona dair baxışların təkamülünü tədqiq etmək, onların müqayisəli təhlilini verməklə müvafiq qanunauyğunluqları və spesifik cəhətləri aşkara çıxarmaq, rəqabətin mühitinin göstəricilər sistemini müəyyənləşdirmək və dəyərləndirmək;
- Antiinhisar tənzimlənməsinin və rəqabətin dünya təcrübəsi təhlil etmək və qiymətləndirmək;

- Azərbaycanca inhisarçılığın dövlət tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin, təbii inhisarların dövlət tənzimlənməsinin əsas cəhətləri və mexanizmlərinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi;

- Müasir dövrdə dövlətin antiinhisar qanunvericiliyi və rəqabət mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin istiqamətlərini təyin etmək;

- Davamlı inkişaf modelinə keçid və qloballaşma şəraitində dövlətin antiinhisar tənzimlənməsi nin prioritetlərini müəyən edərək müvafiq təkliflər irəli sürmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycanıda inhisarçı təsərrüfat subyektləri, sahələri, onun təşəkkülü və formalaşması istiqamətləri, predmeti isə inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimləməsi, onun mexanizmləri, amil və şərtlərinin nəzəri və əməli problemlərinin tədqiqidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını tarixi və məntiqi ardıcılıq gözlənilməklə klassik, neoklassik, keynsçi, monetar, liberal və digər iqtisadi məktəblərin nümayəndələrinin, habelə müasir iqtisadçı alimlərin antiinhisar tənzimlənməsinin formalaşması və inkişafı ilə bağlı elmi müddəaları, Azərbaycan Respublikası Prezidenti və Hökumətin inhisarçılığın yaratdığı sosial-iqtisadi problemlərlə və rəqabət mühitinin formalaşdırılması, inkişafı ilə bağlı qərarları, sərəncamları, proqramları, Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanunlar, digər normativ-hüquqi aktlar, Azərbaycanın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin fundamental elmi-tədqiqat əsərləri təşkil etmişdir. Tədqiqat prosesində sintez, sinergetik və sistemli paradiqma nöqtəyi-nəzərdən yanaşma, statistik metodlardan və s-dən geniş istifadə olunmuş, varislik və məntiqlilik prinsiplərinin tətbiqinə cəhd edilmişdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Antiinhisar tənzimlənməsi probleminə müxtəlif iqtisadi məktəblərin baxışları və Azərbaycan iqtisadiyyatının qloballaşma prosesinin təsiri altında dəyişən şəraitə, tələbata uyğun səmərəli rəqabət mühiti modelinin seçilməsi, onun əməli cəhətdən reallaşdırılması mexanizminin təyini, sistem dəyişikliklərinin reallaşdırılmasında Antiinhisar

tənzimlənməsinin təkamülü, həyata keçirilən antiinhisar tənzimlənməsinin pozitiv və neqativ cəhətlərinin nəzəri-praktiki baxımdan təhlili, ümumi qanunauyğunluqları və ölkəmizin milli reallıqlarından irəli gələn xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması, dəyərləndirilməsi, müasir dövrdə bu sahədə həyata keçirilən antiinhisar siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini, prioritetlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Təbii inhisar sahələrinin, habelə regional inhisarçılar fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin spesifik jəhətlərinin aşkara çıxarılması və problemlərin səmərəli həlli ilə bağlı konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Qeyd olunanlarla bağlı müəllifin gəldiyi elmi yeniliklərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Respublikamızın qloballaşma şəraitində inhisarçılıq fəaliyyətinin dinamikasını müəyyən edən obyektiv və subyektiv amillər sistemli təhlil edilmiş və dövlət müdaxiləsinin forma, miqyas və hədlərinin müsbət və mənfi cəhətləri araşdırılaraq dəyərləndirilmişdir;

- antiinhisar tənzimlənməsi n reallaşması üçün dövlət tənzimlənməsinin effektivliyinin artırılmasının başlıca istiqamətləri beynəlxalq təcrübə əsasında nəzərdən keçirilməklə aşkarlanmış və təkliflər hazırlanmışdır;

- qloballaşma şəraitində təbii inhisarların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər və tövsiyələr irəli sürülmüşdür;

- Azərbaycanında dövlətin antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi yolları və prioritetləri müəyyən edilmişdir;

- müasir dövrdə Azərbaycanın yeni davamlı inkişaf mərhələsinə daxil olduğu dövrdə effektiv rəqabət mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri göstərilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri və informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat, Maliyyə Nazirliklərinin, Milli Bankın ümumiləşmiş rəsmi illik məcmuə və

hesabatları, həmçinin Elmi-tədqiqat institutlarının tədqiqat işlərinin nəticələri, təklif və tövsiyələri təşkil edir.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 85 səhifədir.

FƏSİL I. ANTIINHISAR TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Antiinhisar tənzimlənmənin nəzəri-metodoloji, konseptual əsasları və rəqabət mühitünün göstəricilər sistemi

Hər bir milli iqtisadiyyatın müəyyən iqtisadi münasibətlər sistemi üzərində qurulması və bu münasibətlərin xarakteri, onun mahiyyətini açıqlamağa imkan verməsi iqtisadi fikir tarixində artıq məlumdur. O da bir həqiqətdir ki, bazar nə qədər təkmil olsa da, özünü tənzimləyən olsa da, onun dövlət tənzimlənməsi bir çox hallarda zərurətə çevrilir və bu zaman qarşıya çıxan əsas problem bazar mexanizmi ilə dövlət tənzimlənməsinin optimal nisbət ilə əsaslanan səmərəli iqtisadi fəaliyyət sisteminin qurulmasına həlledici amilinə çevrilir.

Müasir dövrdə reallaşdırılan antiinhisar tənzimlənməsi nin çatışmayan cəhətləri qismində istehlakçıların rifahına mənfi təsir edəcək birləşmələrin üzə çıxarılması; dövlət tərəfindən icazə verilən birləşmələrə nəzarətinin və onların inhisarlaşmasına qarşı səmərəli tədbirlərin təyin edilməsindəki cətinliyi texnologiya və intellektual mülkiyyətin inkişafı nəticəsində iqtisadiyyatda yaranmış yeni şərtlərə uyğun antiinhisar tədbirlərinin təyin edilərək reallaşdırılmasından [60] cətinliklərin olması; antiinhisar tədbirlərin tətbiqi və inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı məhkəmə işlərinin açılması və gedişinə siyasi qüvvələrin müdaxiləsi [54] qeyd oluna bilər.

Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində müasir iqtisadçılar qarşısında ilk növbədə antiinhisar tənzimləmə siyasətinin səmərəliliyinin artırılması problemini qoyur. Haqlı olaraq prof.Ə.I.Bayramov qeyd edir ki, «problemə sistemli yanaşma nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, onda tədqiqatın start müstəvisinin rəqabət siyasətinin özündən başlandığı zəruriliyini qəbul etməliyik. Həqiqətən də,

inhisarçı fəaliyyətin meydana çıxması və inhisarçı strukturların formalaşmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri, hətta birincisi rəqabət mühitinin kifayət dərəcədə dayanıqlı olmaması, rəqabət siyasətinin zəruri şərtlər çərçivəsində aparılmaması ilə bağlıdır... Məhz ona görə də, biz rəqabətlə bağlı məsələləri inhisaryaradan prosesin səbəblərindən yalnız biri kimi səciyyələndiririk. Və, bu cür yanaşma həm də ona dəlalət edir ki, rəqabət mühitinin formalaşması və effektiv rəqabət siyasətinin tətbiqi öz-özlüyündə məqsəd deyil, o, ancaq dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olma prosesinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir, yaxud bu qüvvələrdən biridir. Bütün bunlar belə bir qənaəti ortalığa çıxarır ki, effektiv rəqabət siyasətinin formalaşdırılması və tətbiqi həm inhisaryaradan prosesə məqsədli müdaxilənin həyata keçirilməsində aktual əhəmiyyətli bir vasitədir. daha konkret anlamda bu o deməkdir ki, rəqabət siyasəti inhisarçı fəaliyyəti həm proses, həm də vəziyyət kimi tənzimləmək yönümlüdür» [8]. Bu baxımdan qloballaşma şəraitində rəqabət mühitinin optimalaşdırılmasının meyarları, prinsipləri, mexanizmləri və digər tərəfdən göstəricilər sisteminin tədqiqi inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimləməsi məsələsinə yeni prizmadan diqqət yetirməyə imkan verə bilər.

Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi ilə eyni vaxtda bazar iqtisadiyyatına keçməsi əsas bir vəzifə kimi qarşıya qoyduğu, habelə dünya təsərrüfat sistemin bir subyektinə çevrildiyi bir şəraitdə iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, azad rəqabətin formalaşdırılması müvafiq olaraq dövlətin antiinhisar siyasətinin hazırlanması və reallaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirdi. Bu problemi həll etmək məqsədi ilə, başqa sözlə dövlətin antiinhisar siyasəti həyata keçirmək üçün 1992-ci il iyun ayının 23-də ölkə prezidentinin fərmanı ilə «Dövlət antiinhisar siyasəti və sahibkarlığa yardım komitəsi» yaradıldı. Daha sonra 2001-ci ildə ölkəmizdə antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin funksiyasına verilmiş bu problemlə məşğul olan xüsusi departament yaradılmış, 2009-cu ildən isə həmin qrupun adı «Antiinhisar siyasəti və istehlakçıların hüququnun müdafiəsi Dövlət Xidməti» kimi təsdiq olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qrupun fəaliyyətini

təkmilləşdirmək məqsədi ilə 1998-ci ildə «Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması qaydaları Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmişdir». Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə antiinhisar siyasətinin normativ-hüquqi bazasını yaratmaq məqsədilə məntiqi ardıcılıqla qanunlar toplusu yaradıldı. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar. «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında», «Təbii inhisar haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Reklam haqqında», «Müəssisələr haqqında», «Səhmdar jəmiyyətləri haqqında» və s. aid edilə bilər. Nəticədə dövlətin bir sıra prosesləri artıq 1995-ci ildən etibarən antiinhisar tənzimləməsi istehsalçılar arasında rəqabətin stimullaşdırılması kəskin bir problem kimi qarşıya qoyuldu. Bir və ya bir neçə istehsalçısı olan sahələrin fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi onların bazarda hökmran mövqeyini bir qədər yumşaldılması və bazarın bir çox segmentlərinin müdafiəsini təmin olunmağa başlandı. Bu da bazara yeni daxil olan subyektlərinə müəyyən vaxt qazanmağa hakim mövqeyə malik olanlarla rəqabət aparmaq üçün bazarda öz mövqeyini möhkəmlətməyə, bir sıra istehsal-ticarət əlaqə və əməkdaşlıq təcrübələrini genişləndirməyə imkan yarandı.

Qeyri-qiymət rəqabəti zamanı rəqiblər bazara daha yüksək istehlak keyfiyyətləri olan, yeni dizaynı, istifadə müddətində etibarlı hesab edilən məhsul çıxararaq qiymətini cüzi qaldırırlar. Amma müasir dövrdə qeyri-qiymət rəqabətinin qanunsuz metodlarına daha çox rast gəlinir ki, bu da sənaye cəsusluğu, istehsal sirlərini bilən mütəxəssislərin cəlb edilməsi, nümunələrin təqlid etmək üçün alınması və saxta əmtəələrin buraxılışı (orijinal əmtəələrdən keyfiyyətinə görə fərqləndiyindən onların qiyməti ucuz olur) və s.—dir.

Rəqabət mühitinin təhlili rəqiblərin fəaliyyəti haqqında bir sıra məlumatların toplanması ilə də həyata keçirilə bilər. Lakin bazarda heç də bütün amillər hərtərəfli təhlil etmək mümkün olmur. Bu əsasən rəqibin xərcləri və məsrəflərinin strukturu gizli kommersiya sirri olduqda belə təhlil aparmaq daha çətin olur. Bu xarakterli çətinlik yaradan informasiya təsərrüfat subyektində işləyən heyətin sayı (çox zaman əmək müqaviləsi bağlanmır və faktiki işçilərin

sayı heç bir sənəddə dəqiq göstərilmir), birbaşa və faktura xərclərin strukturu (bəzən artıq göstərilir), xammal, material, komplektləşdirici detalların dəqiq dəyəri (onlar rəsmi sənədlərdə süni olaraq artırılıb, azaldıla bilinir), ehtiyata və əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının həcmi, satış həcmnin göstəricisi çıxış edir. Ona görə də təhlilin dəqiqliyi mövcud informasiyanın olması və ya düzgün olmasından, rəqibin isə təhlükəli (rəqabət baxımından) hesab edilməsi dərəcəsindən asılı olur.

Əmtəələrin qarşılıqlı əvəz edilən olması istehsal üzrə keyfiyyətə əsaslanaraq iki amillə xarakterizə edilir: birincisi, eyni qrupun digər əmtəəsini istehsal etmək üçün istifadə oluna bilən boş olan istehsal güclərinə malik olmaq lazımdır; ikincisi, bir əmtəə qrupunun istehsalından digərinə keçmək üçün istehsal güclərinin texnoloji imkanlarının olması mütləqdir. Bazarın əmtəə ehtiyatının həcmi bazarın coğrafi sərhədlərində əmtəənin reallaşmasının ümumi həcmi ilə dəyər və ya natura göstəriciləri əsasında hesablanır və bu aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

rəqabət mühiti sahə qiymətləndirmə

$$V_t = \sum_{i=1}^n V_i = V_r + V_{im} - V_{ex}, (2)$$

Burada V_i - müəyyən əmtəənin i satıcısı tərəfindən reallaşması həcmi ; n – sahə əmtəə bazarında fəaliyyət göstərən satıcıların sayı; V_r - yerli istehsalçılar tərəfindən reallaşdırmanın həcmi ; V_{im} - bazarın ərazisinə əmtəə idxalının həcmi ; V_{ex} - bazarın ərazisindən əmtəə ixracının həcmidir. (D_i) Bazarında təsərrüfat subyektinin çəkisi bu düsturla ölçülür:

$$D_i = V_i / V_t \cdot 100. (3)$$

Əgər bu çəki 65 %-dirsə, onda həmin subyektin vəziyyəti üstünlük təşkil edən hesab edilir. Göstərici 35 % ötmərsə bu heç bir üstünlüyün olmamasına işarədir.

Bazara daxil olma məhdudiyyətlərinə gəldikdə, bu elə bir haldır ki, yeni iştirakçıların bazara daxil olmalarına imkan verilmir. Belə halda iki xarakterik

məsələyə diqqət yetirilir: birincisi, bazara daxil olmada mövcud olan (və ya olmayan) maneələr və rəqiblər tərəfindən onları keçə bilmə dərəcəsi; ikincisi, bazarın regionlararası və beynəlxalq ticarət üçün açıqlıq dərəcəsi. Qeyd etməliyik ki, bu maneələr bazarın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqli ola bilər və texniki, intellektual və s. inkişafı ilə bağlı olaraq artıb-azala da bilər. Bazara daxil olma ilə əlaqədar mövcud olan maneələrə M.Porter¹ aşağıdakıları aid etmişdir: istehsalın səmərəlilik miqyasına nail olma imkanı; məhsulun qiymətliliyi effekti; istehlakçıların müəyyən ticarət markalarına üstünlük verməsi; böyük ölçülü kapitalla ehtiyac; daha yaxşı yerləşmə məkanı, istehsal təcrübəsi, patent və «nou-hau» və ucuz xammal mənbələrini və s. əldə etməklə bağlı əlavə xərclər şəklində maneələr; bölgü, təchizat kanallarına çıxış; dövlət məhdudiyyətləri, tədbirləri və ümumiyyətlə bu sahədə dövlətin siyasəti. Amma bu siyahını bir qədər dəqiqləşdirərək genişləndirmək də mümkündür və onu aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- iqtisadi və təşkilati məhdudiyyətlər- bura dövlətin investisiya, monetar, fiskal, vergi, o cümlədən gömrük tarifləri, qiymət, amortizasiya və digər siyasətlərini, digər tərəfdən də sahibkarlığın inkişaf, qarşılıqlı ödənişlərin həyata keçirilməsi üzrə tədbirləri qeyd etmək olar;

- inzibati məhdudiyyətlər- bura fəaliyyətin lisenziyalanması, məhsul istehsalı, satışı üzrə kvotalar, idxal-ixraca məhdudiyyətlər, torpaq sahələri və əsas fondlarla təminatda məhdudiyyətlər və s. aiddir;

- bazar infrastrukturunun tam inkişaf etməməsi, yəni nəqliyyat, rabitə, lizinq, informasiya, konsaltinq, injiniring və s. xidmətlərin natamamlığı;

- bazarda fəaliyyət göstərən təşkilatların şaquli birləşmələrinin (ittifaq, assosiasiya, fond və s.) mövcudluğu və onların davranış strategiyalarının əlaqələndirilməsi, yəni istehsal güclərinin ehtiyatda saxlanması, maddi-texniki təminatla əlaqədar uzunmüddətli kontraktların olması, dövlət ehtiyaclarını və

¹ Porter M. E. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. - N. Y.: The Free Press, 1980.

satınalmalarını təmin etmək üçün müqavilələrin bağlanması və s. rəqabət sahəsində biriləri üçün əlavəli imkandır, digərləri üçün məhdudiyyət kimi çıxış edə bilər.

- istehsal və satış miqyasının təsiri- əsasən bir sıra məhsulların istehsal xərclərinin istehsal həcmi ilə əlaqəli olduğu zaman ortaya çıxır və bazarda geniş istehsal imkanlarını az xərclə yerləşən yetirənlərin daha rəqabətqabiliyyətli olması ilə əlaqələndirilir.

- xərc səviyyəsində tam üstünlüyə malik olma- burada fəaliyyət göstərən istehsalçı və satıcının yeni bazara daxil olana nisbətən xərclərinin aşağı olması zəminində yaranır.

- ekoloji, texniki, sanitariya-gigiyenik, əxlaqi-dəyər və s. məhdudiyyətlərin qoyulması- əsasən dövlət orqanları (bir sıra hallarda isə cəmiyyət, əhali və qeyri-hökumət təşkilatları) tərəfindən təyin olunmuş normativlərin gözlənilməsi və ya qadağalara riayət olunmasıdır.

- tələb üzrə məhdudiyyətlər- tələbin elastikliyi ilə xarakterizə olunur (məhsulun tələbinin həcmində faiz dəyişməsinin qiymətinin faiz dəyişməsinə nisbəti kimi ölçülür). Qeyd etməliyə ki, əgər tələbin elastiklik əmsalı vahiddən böyükdürsə, bu bazarın daha rəqabətli olmasını və bazara yeni satıcıların daxil olma imkanlarının artmasını əks etdirir.

- ilkin kapitalın böyük həcmli olması tələbi.
- enerjidaşıyıcılara və digər xidmətlərə, xüsusilə nəqliyyata haqqın yüksək olması. Bu əsasən bütün xərclərin 50 % təşkil edərsə, artıq problem kimi qəbul olunmalıdır.

- satış bazarından uzaq yerləşmə və sığorta xərclərinin yüksək olması.

Artıq qeyd olunduğu kimi, rəqabətə təsirin qiymətləndirilməsində ən çox istifadə olunan təhlil rəqabət mühitinin səviyyəsinin təhlilidir ki, bu da konkret an, müddət üçün həyata keçirilir. Bu təhlilin əsasında tənzimləmənin qanunverici və inzibati normalarının tətbiqi haqda fikir yürüdülmür və proqnozlar işlənilir. Amma bütün bu proseslərin bir neçə çətinlik törədən tərəfləri də var ki, bunlara diqqət yetirək. Əvvəla, bir neçə biri-biri ilə əlaqəsi olan bazarların

hər hansı bir ümumiləşdirilmiş göstəricisinin tətbiqi zamanı ortaya çıxan çətinlik odur ki, rəqabət mühitinin birmənalı kəmiyyət göstəriciləri yoxdur. İkincisi, iqtisadi nəzəriyyə tərəfindən təklif olunan bir sıra model və indekslərdə elə bir informasiya tələb olunur ki, onun özünü əldə etmək praktiki olaraq mümkün deyil. Məsələn, Larner indeksinin tətbiqində sahə üçün orta olan son məsrəflərin hesablanması tələb olunur ki, bu da real bazarda çox böyük çətinlik yaradan bir prosesdir. Üçüncüsü, iqtisadi nəzəriyyədə hələ də tamlıqla integral göstəricilər və ya yuxarıda qeyd etdiyimiz şkala işlənməyib. Belə ki, onun dəyişkən olması bazarın rəqabətli, ya da qeyri-rəqabətli olması haqqında tam əmin olmağa imkan vermir. Nəticədə müxtəlif bazarların vəziyyətini təhlil edərkən müxtəlif dolayı göstəricilər və proksi-dəyişənlərdən (ingil. - *proxy-variables*)² [32] istifadə olunur. Belə ki, müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyinin və praktikasının təhlili³ nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, Ümumdünya İqtisadi Forumu (*World Economic Forum*) təklif olunan «rəqabətin qəbul edilmə səviyyəsi» proksi-dəyişənindən (*Competition Perception Index*) istifadə olunsun. Amma qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici də ayrı-ayrı bazarların vəziyyətini deyil, ümumilikdə müəyyən ölkə miqyasında rəqabətin vəziyyəti haqda ümumi məlumat verir, onun xarakterinin tam əks etdirə bilmir. Əlbəttə, qeyd edilə bilər ki, bazarın subyektləri hər hansı bir qərarı (istər qiymət üzrə, istərsə də öz strategiya və siyasətləri ilə bağlı) qəbul edən zaman yalnız özlərinin qərabəti dərk etmə, yəni ona qəbul etdikləri səviyyədə yanaşırlar və bəzən heç bir iqtisadi-statistik hesablamalar belə aparmırlar. Onda qərabəti qəbul etmə kəmiyyət göstəricilərinə deyil, keyfiyyət göstəricilərinə əsaslanır. Bu da bazara daxil olmada maneələr, baryerlər və onların ölçüləri, bazar iştirakçılarının davranışı və s. çoxsaylı subyektiv amillər bir sıra göstəricilərin hesablanmasını praktiki mümkün belə etmir. Ona görə fikrimizcə, rəqabət mühitinin qiymətləndirilməsində daha çox sorğu metodlarının, rəqabətin qəbul edilmə göstəricilərinin (*Competition Perception Index*) istifadəsi optimaldır.

²Asılı dəyişəni əvəz etmək üçün istifadə olunur və bu da asılı dəyişənin regressiyasını verməkdə çətinliyin olması ilə bağlıdır

³ 2001 – 2004- ci illərdə 102 dənə dünya ölkəsinin təcrübəsi öyrənilib

Cədvəl № 1.1

Rəqabətin vəziyyətinin ölçülməsində istifadə olunan göstəricilər qrupu

Göstərici	Bazarlarm tipii					
	Xalis rəqabət	İşləyən rəqabət	İnhisarçı rəqabət	Oliqopo-liya	Hakim mövqe tutan təsərrüfat subvekt	Xalis inhisar
Bazarm vəziyyətini ümumilikdə xarakterizə edən göstəricilər						
Təmərküzləşmə indeksi $CR_k = \sum_{i=1}^k q_i$	Bazar təmərküzləşmə əyib $CR = 0$	Bazar təmərküzləşmə məyib $0 < CR < 0,45$	Orta təmərküzləşmə $0,45 < CR < 0,7$	Əhəmiyyətli təmərküzləşmə $CR > 0,7$	Yüksək təmərküzləşmə $0,9 < CR < 1$	Yüksək təmərküzləşmə $CR = 1$
Hirşman-Herfindal indeksi (HHI) $HHI = 10000 \sum D_i^2$	HHI=0, təmərküzləşmə yoxdur	Təmərküzləşmə zəifdir	Təmərküzləşmə ortadır	Təmərküzləşmə əhəmiyyətlidir	Təmərküzləşmə yüksəkdir	HHI=10000, Təmərküzləşmə yüksəkdir
Hər hansı bir əlamətə görə differensiasiya səviyyəsinin göstəricisi $D = \frac{S_i}{\dots}$	D = 0 Təmərküzləşmə yoxdur	D = 0,1-0,2 Təmərküzləşmə zəifdir	D = 0,3-0,5 Təmərküzləşmə ortadır	D = 0,6-0,8 Təmərküzləşmə əhəmiyyətlidir	D = 0,8-0,9 Təmərküzləşmə yüksəkdir	D = 1 Təmərküzləşmə yüksəkdir
Bazarm hissələrinin dispersiyası (parçalaşması) $\sigma^2 = \frac{1}{n} \sum_i (D_i - D)^2$ və dispersiyanın kvadrat kökü	$\sigma = 0$ təmərküzləşmə yoxdur	Təmərküzləşmə zəifdir	Təmərküzləşmə ortadır	Təmərküzləşmə əhəmiyyətlidir	Təmərküzləşmə yüksəkdir	$\sigma = 1$ Təmərküzləşmə yüksəkdir
Rəqabətin intensivliyini xarakterizə edən göstəricilər						
Rəqabət göstərmən təsərrüfat subyektlərin bazarm hissələrinin bölüşdürməsinin sıxlığı vasitəsilə rəqabətin intensivliyi $I = \frac{M(D)}{D_{\max}}$	I = 0 Rəqabətin intensivliyi çox yüksəkdir	Rəqabətin intensivliyi çox yüksək-dir	Rəqabətin in-tensivliyi yüksəkdir	Rəqabətin intensivliyi ortadır	Rəqabətin intensivliyi aşağıdır	I = 1 Rəqabətin intensivliyi yoxdur
Bazarm artım templəri vasitəsilə rəqabətin intensivliyi $I_k = \frac{140 - Tp}{70}$	I_k = 1 Rəqabətin intensivliyi çox yüksəkdir	Rəqabətin intensivliyi çox yüksək-dir	Rəqabətin in-tensivliyi yüksəkdir	Rəqabətin intensivliyi ortadır	Rəqabətin intensivliyi aşağıdır	I_k = 0 Rəqabətin intensivliyi yoxdur
Rəqabətin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər						

Mənfəətliliyin qrup və sahə potensialı (M.Porterə görə)	Rəqabətin intensivliyi çox yüksəkdir	Rəqabətin intensivliyi çox yüksək-dir	Rəqabətin in-tensivliyi yüksəkdir	Rəqabətin intensivliyi ortadır	Rəqabətin intensivliyi aşağıdır	Rəqabətin intensivliyi yoxdur
İnvestisiya edilmiş kapitala düşən mənfəət norması üzrə təyin edilən rəqabətin intensivliyi indeksi $I_{\Phi} = \frac{P_{\phi}}{P_{\max}}$	If=0 Rəqabətin intensivliyi çox yüksək-dir	Rəqabətin intensivliyi çox yüksək-dir	Rəqabətin intensivliyi yüksək-dir	Rəqabətin intensivliyi ortadır	Rəqabətin intensivliyi aşağıdır	If=1 Rəqabətin intensivliyi yoxdur

Digər bir məqam da odur ki, rəqabət mühitinin təhlili zamanı iqtisadi modellərdən də istifadə olunmalıdır. Son dövrlər aparılan elmi-nəzəri tədqiqatlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, anqlo-sakson ölkələrində rəqabət mühitinin qiymətləndirilməsində təmərküzləşmə göstəricilərindən az istifadə olunmağa başlanılıb və onun əvəzində bazar hakimiyyəti ölçüsünün göstəricisinə, qiymətlə məsrəflər arasında fərqə (*price cost margin*), orta dəyişən məsrəflər üzrə mənfəətin elastikliyi (*profit elasticity*) göstəricilərinə üstünlük verilir⁴. Əlbəttə, bu göstəricilərin özləri də yeganə şəkildə bazarın rəqabət mühitini təyin etməyə imkan vermir. Belə ki, bazar hakimiyyəti və ya bazara hakim olma bazarda tələb və təklifin xarakteristikasını təyin etməyə, konsentrasiyanın səviyyəsini müəyyən etməyə, rəqabətin xüsusiyyətlərini açıqlamağa imkan verən çox saylı amillərə baxılmanı tələb edir. Əsasən C.Beker və T.Breznahan [50] tərəfindən bazar hakimiyyəti iki funksiyanın: sahənin tələb funksiyası və sahənin təklif funksiyasının qiymətləndirilməsi ilə təyin edilir. Təcrübədə onların riyazi hesablanması çətinlik yaratması və məlumatların dəqiq olması səbəbindən bazar hakimiyyətinin qiymətləndirilməsinin uyğunlaşdırılmış metodlarından istifadə edilir.

1.2. Müasir dövrdə antiinhisar tənzimlənməsinin və rəqabətin dünya təcrübəsi

⁴Bütün bu metodlar çox yeni olmaqda hala da diskussiya obyektidir, çünki hər birinin öz tərəfdarları var.

Antinhisar tənzimlənməsinin dünya təjribəsinin, başqa sözlə modellərinin nəzəri-metodoloji baxımdan araşdırılmasını və ölkəmizin mövjud reallıqları şəraitində onların prinsip, mexanizm və vasitələrinin Azərbaycanla tətbiqi mümkünlüyünün dəyərləndirilməsini tələb edir. Məlumdur ki, inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas elementi və ilkin şərti hər bir ölkənin iqtisadi sistemində inhisarçılığa kateqoriya kimi yanaşılması tərzindən irəli gəlir və prosesin müxtəlif subyektlər baxımından nə dərəcədə zəruri olması prinsipi üzərində qurulur. Başqa sözlə inhisarın bir təsərrüfat subyekti kimi fəaliyyətinin tənzimlənməsinin zəruriliyi və xarakteri özünü ölkənin antiinhisar tənzimlənməsi nin mahiyyətində onun qanunverici, idarəedici və icraedici strukturlarının vəzifə və səlahiyyətlərində tapır. Bu baxımdan hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, institutsional strukturu, təbii-resurs, əmək və maliyyə potensialı, dünya iqtisadi sistemində coğrafi-iqtisadi, siyasi-ideoloji mövqeyi və s. amillərin təsiri altında formalaşan iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən olan antiinhisar tənzimlənməsi təcrübəsinin öyrənilməsi davamlı və dayanıqlı inkişaf yoluna qədəm qoyan Azərbaycan üçün əməli əhəmiyyət kəsb edən bir problemə çevrilmişdir. Biz bu təcrübənin öyrənilməsi probleminə ilk növbədə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin, o cümlədən Avropa İttifaqı integrasiya blokuna daxil olan digər ölkələrin, həm də bizim kimi transformasiya dövrünü yaşamış ölkələrin bu sahədəki qanunvericiliyinin və antiinhisar tənzimlənməsi nin prinsiplərinin müddəalarının öyrənilməsi istiqamətində yanaşmağa cəhd etdik. Tədqiqatlar göstərir ki, inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi iki prinsip, yəni inhisarların ümumiyyətlə qadağan edilməsi və inhisarçılığa nəzarət etməklə sui-istifadə hallarının məhdudlaşdırılması prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Həm qeyd etdiyimiz yanaşmanı, həm də bu prinsipləri əsas tutaraq xarici ölkələrin bu sahədə təcrübədən respublikamızda istifadə edilə bilmə məqamlarına diqqət yetirmək istərdik.

Bu baxımdan inhisarçılığın tənzimlənməsinin «struktrualist model» kimi ölkədə Amerikan modeli adlanmaqla fəaliyyətinin sosial-iqtisadi nəticələrindən asılı olmayaraq inhisarların bir struktur vahidi kimi ləğvi prinsipi əsasında

formalaşmışdır. Əsasən inhisarçı struktura malik olan sahənin necə olursa-olsun özünü inhisarçı kimi aparacağını təsdiqləyən bu yanaşma onun antiinhisar tənzimləməyə məruz qalmasının zəruriliyini göstərir. Amerikan modelində antiinhisar tənzimləmə formaları antitrust qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi prosesi və qanun pozanların məhkəmə tərəfindən təqib edilməsi üzərində qurulmuşdur. 1890-cı ildə Amerikada qəbul olunmuş ilk antitrust qanunu olan Şerman aktının qəbulu formal olaraq inhisarçı fəaliyyətə qoyulan qadağa ilə şərtləndiyindən ticarət və istehsalın məhdudlaşmasına, azalmasına gətirə biləcək təsərrüfat subyektlərin istənilən birləşməsini, sövdələşməni qadağan edirdi.

Misal üçün, 1994-cü ildə Yaponiyanın sığorta bazarında yaranmış vəziyyəti nəzərə alan ABŞ və Yaponiya hökumətləri iki tərəfli razılaşma nəticəsində Yaponiya bazarının müəyyən hissəsini 3 il müddətinə sırf xarici şirkətlər üçün ayırdılar ki, Yaponiyada sığorta xidmətinin əsas sahələri xarici şirkətlərlə rəqabət aparmaq üçün açıq olsunlar. Bunun sayəsində həmin illərdə heç bir yerli şirkət bu sektora daxil olan qruplarla rəqabət apara bilmirdi.

Ümumən, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə diqqət yetirsək onda bazarda üstün mövqeyə görə tətbiq edilən hədd göstəricilərinin müxtəlif olmasını görürük. Belə ki, Almaniyada bir təsərrüfat subyektnin bazarın 1/3 hissəsinə, iki təsərrüfat subyektnin isə artıq onun yarısından çoxuna, üç təsərrüfat subyekt üçün isə 2/3 hissəsinə, Yaponiyada bir təsərrüfat subyektnin bazarın yarısından çoxuna, iki təsərrüfat subyektnin isə bazarın $\frac{3}{4}$ hissəsinə, qanunvericilik dəyişdirildikdən sonra isə bir təsərrüfat subyekt bazarın yalnız $\frac{1}{4}$ hissəsinə, Fransa və İngiltərədə isə bir təsərrüfat subyektnin bazarın yalnız $\frac{1}{4}$ hissəsinə malik olmasına icazə verilir^[46, s194]. ABŞ-ın antiinhisar praktikasında əmtəənin coğrafi reallaşma zonası istehlakçıların məhsulu 5%-dən baha olmayaraq əldə edə biləcəkləri ərazi üzrə müəyyən olunur və hazırda təcrübədə Hirşman-Herfindal əmsalı vasitəsilə müəyyən olunur. ABŞ-da bazarın inhisarlaşmasının yol verilən səviyyəsi 1000 qəbul olunur. Bu bazarda 10 iştirakçının mövcudluğu deməkdir. Digər əmsallardan daha çox cəmləşmə əmsalından istifadə olunur. Bu əmsal iri

şirkətlərin göstərilən məhsul üzrə bazardakı payını faizlərlə müəyyən edir:3 (CR-3), 4(CR-4) , 7(CR-7), 20 (CR 20)

Təcrübədə bazardakı inhisarlaşmanın dərəcəsi daha çox 3№-li BEYN şkalası vasitəsilə müəyyən olunur. Buna uyğun olaraq bazarın 4 tipi fərqləndirilir:

A. Yüksək səviyyədə mərkəzləşdirilmiş Oliqopoliya. CR-4 65% yüksək və CR-8 85%-dən yüksək

B. Mötədil Oliqapoliya $50\% < CR-4 < 65\%$ və $70\% < CR-8 < 85\%$

V. Zəif təmərküzləşmiş Oliqapoliya $35\% < CR-4 < 50\%$ və $45\% < CR-8 < 70\%$

Q. Təmərküzləşməmiş bazar $CR-4 < 35\%$ və $CR-8 < 45\%$

Rusiya Federasiyasının “Rəqabət və ticarət bazarında inhisarçı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması haqqında qanun”-na uyğun olaraq hər hansı təsərrüfat subyektlərinin yaxud iqtisadi və təşkilatı baxımdan bir-biri ilə əlaqəli təsərrüfat subyektlərinin bazardakı payı 65% dən çox olarsa inhisarçı hesab olunur. 35% və 65% arasında bazar payı olan təsərrüfat subyektinə RFASN sübut etməlidir ki, o bazarda inhisarçılıq edir. 35%-dən az bazar payı inhisarçılıq amili hesab olunmur[14, s.307-308].

«Bihoviorist model» (ingilis dilində «davranış» deməkdir) adlandırılan Avropa modeli isə Amerikan modelindən fərqli olaraq istinadı təsərrüfat subyektlərinin davranışına təsir edərək bazarda hegemon vəziyyətdən sui istifadə edənlərə qarşı nəzarət prinsipi üzərində qurulur. Bu yanaşma problemə daha məntiqi əsaslarla yanaşaraq hər bir inhisarı qeyri-qanuni adlandırmır. Burada əsasən ictimai maraqlara və cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatına neqativ təsir edən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına diqqət yetirilir. Amma onun reallaşdırılması üçün xüsusi inzibati idarəetmə orqanlarının olması tələb olunur ki, bu da müxtəlif bazarlarda rəqabətin vəziyyətinin öyrənilməsi üçün təhlil və nəzarətin aparılması tələbindən irəli gəlir. Orqanların vəzifələrinə zəruri olan hallarda inzibati-birbaşa təsir vasitəsi sayılan korrektə etmə, tənzimləmə və qadağan etmə tədbirlərinin tətbiq edilməsi də aiddir.

Son onillikdə bu iki modelin arasındakı kəskin fərqlərin azaldılmasına doğru gedən, orta bir sistemin formalaşması istiqamətində inkişaf tendensiyası müşahidə olunur. Əsasən də Avropa modelinin xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi bu sistem, artıq təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində yalnız onların nisbi və absolyut ölçülərinə görə deyil, onların fəaliyyətinin sosial-iqtisadi nəticələrinin cəmiyyətə təsirinə görə aparılır.

Skandinaviya ölkələrində fəaliyyət göstərən antiinhisar institutların fərqli olması ilk növbədə Daniya, İsveçin və Finlyandiyanın AB-nə daxil olma vaxtlarının müxtəlifliyi ilə əlaqədar olmuşdur. Yalnız Norveç bu birləşmədən kənarda qalmışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Skandinaviya ölkələri və Hollandiyanın sənaye strukturu, daha çox qeyri-mərkəzləşmə və daha az dövlət mülkiyyətinə və özünütənzimləmə ənənələrinə malikdirlər. Ona görə də mövcud institutlara əsaslanmaqla həmin ölkələrdə bazarın tənzimlənməsi ilə bağlı yanaşma tərzii daha az ambisiyalıdır və dəyişən vəziyyətlə ayaqlaşma bilmək üçün tədricən modifikasiya uğramışdır. Məlumdur ki, AB qanunvericilik sistemi daha çox liberal xarakterlidir (1957-ci il Roma müqaviləsinin ideologiyasına görə iqtisadi fəaliyyətin azad həyata keçirilməsini məhdudlaşdıran hər hansı maneənin aradan qaldırılması əsas götürüldüyündən, inhisarlar da belə maneə hesab olunduğundan) Bu məqsədlə İsveç və Finlandiyanın qanunvericiliyinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması prosesi həyata keçirilməsinə baxmayaraq onlar həmin ölkələrdə antiinhisar fəaliyyətin tənzimlənməsinin dövlət mexanizm və vasitələrinə şamil edilməmişdir. Belə ki, Danimarkanın qanunvericiliyinin məqsədi ictimai nəzarət əsasında əsassız qiymət artımına qarşı və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün ağır şərtlərin qarşısını almaq istiqamətində tədbirlər görməkdirsə, Norvecin qanunvericiliyində isə bu məqsədlər daha geniş təyin olunaraq həm də ictimai resurlardan səmərəli istifadəni təmin etmək, haqlı rəqabət mühitini formalaşdırmağı nəzərdə tutur. İsveçrə qanunvericiliyi isə sahibkarlar arasında ağır şərtlər əsasında müqavilə bağlamağa qadağalar qoyur. Skandinaviya ölkələri sırasında İsveçrənin qanunvericiliyi yeganədir ki, müqavilənin bağlanması şərtlərində ölkənin müstəqilliyi təmin olunması

tənzimlənir və dolayısı yolla nümunəvi müqavilə təcrübəsinə qadağalar qoyur. Bu da nümunəvi müqavilələrin təkcə deklarativ deyil, həm də çox ağır şərtlər əsasında tərtib olunması xüsusiyyəti ilə seçilir. Finlandiya qanunvericiliyinin məqsədi kimi həm haqlı rəqabətin təmini, həm də istehlakçıların maraqlarının qorunması çıxış edir. Onu da qeyd edək ki, Skandinaviya ölkələri arasında yalnız Danimarka «inhisar», digər ölkələrdə, yəni Norveç, İsveç və Finlandiyada isə qanunvericilikdə «rəqabətin məhdudlaşdırılması» sözlərindən istifadə olunur. Ümumən eksproprkasiyanın (cəmiyyətdə bir sinif və ya ictimai qrup tərəfindən başqa sinif və ya ictimai qrupun mülkiyyətinin zorla əlindən alınmasının) qanuni olması haqda qərarları Danimarka və Norveçdə ümumi məhkəmələr, İsveç və Finlandiyada isə xüsusi torpaq məhkəmələri tərəfindən qəbul edilir. Skandinaviya ölkələrində antiinhisar qanunvericiliyi keçən əsrin 30-cu illərində qəbul olunmuşdur və ona qədər bütün bu sahədə prosesləri qiymətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı qanunlar tənzimləmişdir. Hal-hazırda qiymətlərin və rəqabətin tənzimlənməsi haqda (1953-cü və 1966-cı illərdə qəbul edilmiş) qanun yalnız İsveçdə qalmaqdadır və orda bu qanunla paralel olaraq bazarın tənzimlənməsi haqda (1975-ci ilin) qanun da tətbiq edilmişdir. Daniyada «Inhisarlar haqda» qanun 1955-ci ildə qəbul olunması qiymətlərin tənzimlənməsinə təsir göstərmiş, Norveçdə 1993-cü ildə «Təsərrüfat fəaliyyətində rəqabət haqqında» və həmin ildə qəbul edilmiş «Qiymətlərin tənzimlənməsi haqda» qanunlar, Finlandiyada isə «Qiymətlər haqda məlumatlandırma haqda» 1989-cu ildə qəbul olunmuş qərar, 1978-ci ilin «Təsərrüfat işlərinin haqsız aparılması haqda» və 1992-ci ilin «Rəqabətin məhdudlaşdırılması haqda» qanunlar tətbiq edilir. Ümumiyyətlə qanunlardan başqa təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsinə və antiinhisar qanunlarının tətbiqi təcrübəsinə məhkəmələrin qərarlarının da böyük təsiri gücü vardır. Bu baxımdan qanunun inkişafı bazarda antiinhisar tənzimləməni və ona nəzarətin təkmilləşməsi istiqamətində dərinləşdirir. Skandinaviya ölkələrində iqtisadiyyatın tənzimləməsindən danışdıqda planlaşdırmanı qeyd etməyə bilmərik. Belə ki, planlaşdırma tənzimləmənin bir aləti kimi çıxış etdiyindən və

birbaşa iqtisadi maraqlarla bağlı olduğundan bu ölkələrdə o, hüquqi əsaslara malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar yönümlü ölkələrin böyük əksəriyyətində bu gün antiinhisar qanunvericiliyi qəbul olunmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə əsas antiinhisar qanunvericiliyi ikinci dünya müharibəsindən sonra qəbul edilmişdir. Əsasən Fransada 1945-ci ildə, İngiltərədə 1948-ci ildə, Yaponiyada 1947-ci ildə, Almaniyada 1957-ci ildə qəbul edilən bu qanunvericilik aktları hər bir ölkənin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirməklə ABŞ qanunvericiliyindən yuxarıda qeyd etdiyimiz əsaslarla fərqlənir. Lakin bu fərqlərin olmasına baxmayaraq ümumi götürdükdə dünya üzrə bütün antiinhisar qanunları vahid əsaslar üzərində qurulur ki, bu da əvvəla kompaniyaların birləşməsinə dövlət nəzarətinin olması, ikincisi, sahibkarların sövdələşməsinə qadağaların qoyulması, nəhayət, üçüncüsü haqsız rəqabətin qarşısının alınmasına istiqamətlənməlidir.

Bu proseslərə tarixi səpkidə yanaşmaq göstərir ki, bir sıra ölkələrdə dövlətə məxsus inhisarlar geniş fəaliyyətə malik olmuşlar (İrlandiya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yunanıstan, AB-yə yeni üzv dövlətləri). Həmin ölkələrdə iqtisadi proseslərin liberallaşmasına nail olmaq üçün geniş mandathı tənzimləyici orqanın təsis edilməsi tələb olunmuşdur.

Bu gün də ölkələrin əksəriyyətində antiinhisar tənzimlənməsi ni icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Bəzi hallarda bu funksiyanı xüsusi agentliklər və komissiyalar yerinə yetirirlər. Məsələn, Almaniyada bu kartellər üzrə Agentlik, Fransada rəqabət üzrə Komissiya, Avstraliyada ticarət təcrübəsi üzrə Komissiya yaradılmışdır. Bəzən isə antiinhisar tənzimlənməsi ilə bağlı funksiyalar bir təşkilat tərəfindən deyil, bir neçəsi tərəfindən eyni vaxtda həyata keçirilir. Məsələn, ABŞ-da Federal ticarət Komissiyası və Ədliyyə departamentinin Antitrust şöbəsi, İngiltərədə ədalətli ticarət üzrə Agentlik və xüsusi məhkəmə məhdud ticarət təcrübəsi üzrə işlərə yeni vaxtda nəzarət edir. Amma bu gün AB çərçivəsində daha çox inhisar problemlərinə Birliyin Komissiyası və Məhkəməsi tərəfindən baxılaraq qərar qəbul edilir. Ümumilikdə inhisarçılıq və təbii inhisarçılıq problemlərinə diqqət yetirsək spesifik sənaye

zonası kimi– elektrik enerjisi,qaz və s. üçün müstəqil orqanlar Rumıniya, Albaniya, ABŞ-da, sektor daxilində – enerji, daşınma və s. üçün müstəqil agentliklər əksəriyyəti AB-nə üzv ölkələrində, çoxsektorlu – bütün və ya əksər kommunal xidmətlər üçün vahid orqan Latviyada və ABŞ-da dövlət Komissiyası mövcuddur. Bir sıra inhisar məhsullarının tənzimlənməsi ilə məşğul olan qurumlar içərisində Avropa Enerji Tənzimləyiciləri Şurasının, İtaliyanın Elektrik və Qaz Təchizatının Tənzimlənməsi üzrə Səlahiyyətli Orqanının, Yunanıstanın tənzimləyici orqanının, CŞA ölkələrində enerji tənzimləyicilərinin təcrübəsi maraq doğurur. Məsələn, İtaliyanın Elektrik və Qaz Təchizatının Tənzimlənməsi üzrə Səlahiyyətli Orqanı üç komissarlıqdan ibarət müstəqil qurumdur və qərarların qəbul edilməsində özünün struktur və prosedurlarından istifadə edir, fəaliyyəti tənzim olunan şirkət və təsərrüfat subyektlərin dəstəyi ilə özü özünü maliyyələşdirir. Əsasən enerji tariflərin müəyyənləşdirilməsi (tarif səviyyəsi və yuxarı hədd) qiymətlər üzərində monitoring aparır, xidmətlərin keyfiyyət göstəricilərini (minimum tələblər və sanksiyalar), fəaliyyətin bölüşdürülməsinə dair Direktivləri qəbul edir, bazar strukturu və rəqabət mühitinin formalaşdırılmasını təşkil edir ,elektrik və qaz təchizatı müqavilələri və xidmətlər üzərində nəzarəti həyata keçirir. Yunanıstanın tənzimləyici orqanı olduqca məhdud səlahiyyətlərə malikdir və enerji Şəbəkə Tarifləri İnkişaf Naziri tərəfindən müəyyənləşdirilir. Yunanıstan AB-nin direktivlərinin yerinə yetirilməsində geridə qalır və mənfi hal odur ki, onun Tənzimləyici Orqanının transmilli mübahisələrin həllində heç bir rolu yoxdur. Cənub Şərqi Avropa ölkələrində əksər tənzimləyicilər şəbəkə tarif metodolgiyalarını təsdiqləyir tarif dərəcələrini müəyyənləşdirirlər (Xorvatiya və Serbiya istisna edilməklə), bütün tənzimləyicilər lisenziya vermək lisenziya şərtləri üzərində monitoring aparmaq səlahiyyətinə malikdirlər, tənzimləyicilərdən təqribən yarısı yeni tarif həcmələrini müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malikdirlər,demək olar ki, bütün tənzimləyicilər mübahisələrin həlli üçün qərar çıxara (Xorvatiya və Serbiya istisna edilməklə), eləcə də, bazar iştirakçıları arasındakı mübahisələri müzakirə edə bilər, əksər tənzimləyicilər xidmət standartlarının keyfiyyəti barədə qərar qəbul edir və

onlara necə riayət olunduğu barədə monitoring keçirir. Avropa enerji tənzimləyiciləri barədə yaxın zamanlarda 3 araşdırma həyata keçirilmişdir. Bu Cənub –Şərqi Avropa üçün Tənzimləyici qiymətləndirmə hesabatı – CEER təşkilatı ilə birgə Pirs Atvud (Pierce Atwood) tərəfindən 2005-ci ildə, CEER Tənzimləyici qiymətləndirmə hesabatı 2005-ci ildə (CEER-in internet saytından əldə etmək olar – www.ceer-eu.org) və MDB dövlətləri üçün Tənzimləyici qiymətləndirmə hesabatı–(Pirs Atvud) 2006-cı ildə aparılmışdır. AB-nin enerji tənzimləyici-lərinin bəzisi nazirliyin şöbəsi kimi (Estoniya, Finlandiya, Almaniya, Yunanıstan, Macarıstan) və ya rəqabət orqanı kimi fəaliyyət göstərir (Niderland) və yalnız az sayda ölkədə (Yunanıstan, İspaniya, Sloveniya) nazirlik tənzimləyici orqanın qərarlarını təsdiqləyə, rədd edə və ya dəyişdirə bilər. Əksər tənzimləyici orqanlar (Almaniya, Fransa, Finlandiya, Danimarka və yeni Üzv Dövlətlərin əksəriyyəti istisna edilməklə) dövlət büdcəsindən maliyyələşmir, tənzimləyici şəxslər kimi isə Parlament, Hökumət, Prezident, Baş Nazir, bəzən isə nazir tərəfindən (Estoniya, Finlandiya, Böyük Britaniya, İrlandiya, Niderland) təyin olunur. Fəaliyyət müddəti isə 5-6 il (İtaliyada – 7 il), yenidən təyinat imkanları ilə (İtaliya və Fransa istisna edilməklə) müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bəzi ölkələrdə (Finlandiya, Estoniya, Böyük Britaniya, Niderland) hətta nazirlər belə tənzimləyici orqanların işinə xitam verə bilərlər. Demək olar ki AB-nin bütün enerji tənzimləyici orqanları şəbəkə tariflərini müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malikdirlər (Fransa, Yunanıstan, Macarıstan, İspaniya və Sloveniya istisna edilməklə), tənzimləyicilərin yarısından da azı tarif dərəcələri sahəsində ikinci dərəcəli qanunlar vermək səlahiyyətinə malikdir. Demək olar ki, bütün tənzimləyicilər balanslaşdırma və yardımçı xidmət sahəsində və əmlakın birləşdirilməsinə görə vergilərin müəyyənləşdirilməsində səlahiyyətlərə malikdirlər, tənzimləyicilərin yalnız yarısı lisenziya vermək, onların şərtlərini dəyişdirmək cərimə tətbiq etmək sahəsində səlahiyyətlərə malikdirlər.

Bütün bu təcrübələrin öyrənilməsində maraqlı və Azərbaycan üçün zəruri olan nəticə odur ki, antiinhisar tənzimlənməsi əsasən inhisar və rəqabət

elementləri arasında balansın tapılmasına nail olunma istiqamətində aparılmalıdır. Yəni siyasət tamamilə inhisarların ləğv edilməsinə deyil, əksinə səmərəliliyin təminatçısı olan iki əsasın- inhisarın və rəqabətin arasında tarazlığın əldə olunmasına yönəldilməlidir. Belə ki, inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına transformasiya edən Azərbaycanda bir tərəfdən əhalidə hələ də köhnə sistemdən miras qalmış dövlət inhisarçılığının üstünlük təşkil etməsi və dövlətin əksər problemləri həll etməsi fikri, istəyi, iqtisadiyyatın böhran, ya da keçid hallarının aradan qaldırılmasında, onun inkişafında aparıcı rola və yüksək təsirə malik inzibati və istehsal inhisarlarının mövcudluğunun zəruriliyi mövqeyinin olması (qeyd edək ki, inhisarların uzun müddət mövcudluğu nəticəsində onların zəruriliyinə inam Yaponiya, İspaniya, Almaniya , Koreya və d. ölkələrin təcrübəsində də müşahidə olunmuşdur. Lakin zaman keçdikcə həmin ölkələrdə bu yanaşma tamamilə yenisi, yəni inzibati və istehsal inhisarlarının tədricən aradan qaldırılması və ədalətli rəqabət mühitinin formalaşması istəyi ilə əvəzlənmişdir), digər tərəfdən də antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinin təkmil olmaması, özəlləşdirmə prosesinin gedişində buraxılmış səhvlər, ləngimə və tələsmələr nəticədə dövlət qarşısında antiinhisar tənzimlənməsi nin reallaşdıran zaman daha çox tələb və vəzifələr qoyur. Ona görə də bizim iqtisadiyyatımız kimi transformasiya dövrünü yaşamış postsosialist məkan ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi də zəruridir.

Türkiyədə antiinhisar fəaliyyəti daha çox rəqabət qanunu vasitəsi ilə tənzimlənilir. Bu qanun Aİ çərçivəsində onun bir hissəsi olaraq 1997-ji ildə qəbul edilmişdir. Həmin qanunda rəqabətin dörd alətinin birincisi – dominant mövqeyindən sui-istifadənin qarşısının alınması, kartellərin təhqiqi bazar şəraitində resursların səmərəli paylanması üçün rəqabətin təmin edilməsi, üçünjüsü birləşmələrə nəzarət və rəqabətin təşviqi öz əksini tapır.

Türkiyə qanunvericiliyinin səmərəliliyini artırmaq üçün rəqabət siyasətin ölkədaxili faydalarının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Məhz onun nətijəsidir ki, Türkiyədə həyata keçirilən rəqabət siyasəti aydın və effektiv olmaqla iqtisadi inkişafın dinamik və səmərəli inkişafına

müsbət təsir göstərir. Bu qanun vətəndaşların, istehsalçıların və istehlakçıların maraq və mənafeələrini qoruyur. Təsadüfi deyildir ki, ölkənin rəqabət qanununun AI, iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı tərəfindən tanınır və müsbət qiymətləndirilir.

MDB ölkələri ərazisində antiinhisar tənzimlənməsi milli antiinhisar qanunvericiliklərinin reallaşması əsasında və milli antiinhisar orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilir. Ümumi əsas kimi isə beş ölkə arasında qəbul olunan razılaşdırılmış antiinhisar tənzimlənməsi keçirilməsi haqda Müqavilə çıxış edir. Amma reallıqda bu razılaşdırılmış siyasət vahid siyasətə nisbətən daha az səmərə verir. Ona görə də Rusiya ilə Belarusiya arasında qanunların unifikasiyası həyata keçirilmişdir. Digər tərəfdən qanunverici bazanın yaradıl-ması fonunda bir çox MDB ölkələrində müxtəlif fəaliyyət sferalarında inhisarçılığın tənzimlənməsi və onun təsirinin aradan qaldırılması istiqamətində addımlar atılaraq reklam haqda, istehlakçıların hüquqlarının qorunması haqda, təbii inhisarlar haqda və s. qanunlar qəbul edilib. Bəzi ölkələrdə isə bütün sahələrdə razılaşdırılmış siyasətin həyata keçirilməsinə imkan verən Məcəllə (məsələn, Qırğızıstanda «İnzibati məsuliyyət haqda» Məcəllədə 41 maddədə antiinhisar, reklam və istehlakçıların hüquqlarının qorunması ilə bağlı məsələlər öz əksini tapıb) qəbul edilmişdir. Təcrübəyə diqqət yetirsək hər bir MDB ölkəsində antiinhisar tənzimlənməsi n müxtəlif orqanlar tərəfindən həyata keçirildiyini müşahidə etmiş olarıq. Belə ki, Belarusiyada Sahibkarlığın və investisiya Nazirliyi, Gürcüstanda İqtisadiyyat Nazirliyi nəzdində Dövlət antiinhisar xidməti, Qazaxstanda Təbii inhisarların tənzimlənməsi, rəqabətin müdafiəsi və kiçik biznesə köməklik Agentliyi, Qırğızıstanda Prezidentin yanında rəqabətin müdafiəsi və inkişafı üzrə Milli Komissiya, Maldovada İqtisadiyyat və islahatlar Nazirliyi, Rusiya Federasiyasında antiinhisar tənzimlənməsi və sahibkarlığa kömək üzrə Nazirlik, Tacikistanda İqtisadiyyat və xarici iqtisadi əlaqələr Nazirliyi, Özbəkistanda Maliyyə Nazirliyi nəzdində inhisarsızlaşma və rəqabətin inkişafı üzrə Komitə, Ukraynada Antiinhisar Komitəsi bu fəaliyyəti həyata keçirir. MDB tənzimləyicilərinin

səlahiyyətlərinə gəldikdə isə onların hamısı qiymətləndirmə metodologiyalarını (Qırğızıstan istisna edilməklə), şəbəkə tarif dərəcələrini müəyyənləşdirmək, lisenziya vermək və nəzarət etmək (Rusiya və Qazaxıstan istisna edilməklə) sahəsində, qanun pozuntularına görə cərimə təyin etmək (Ermənistan istisna edilməklə) səlahiyyətinə malikdir və yalnız onların cüzi hissəsi keyfiyyət və xidmətlərə görə məsuliyyət daşıyır. Rusiya tənzimləyici orqanın qərarlarını ləğv etmək iqtidarındadır. O cümlədən, Qırğızıstan da verilmiş qərarların dəyişdirilməsini tövsiyə edə bilər.

Ümumən, qeyd olunanlar antiinhisar tənzimlənməsi baxımından, yeridilən rəqabət siyasətinin bir hissəsini təşkil edir. Əslində bu siyasətin əməli sistemli dəyərləndirilməsi, eyni zamanda xarici ticarət siyasəti, investisiyalar, özəlləşdirmə, satınalma, lisenziya, patent və digər proseslərin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda dəyərləndirilməsini tələb edir. Bütün bunlarla yanaşı, milli iqtisadiyyatların ayrı-ayrı sahə və şirkətlərinin beynəlxalq müsabiqələrə açılması zəruridir. Məlumdur ki, Azərbaycan UTT-yə, Aİ daxil olmaq məqsədilə antiinhisar siyasətində, rəqabətin qorunması sahəsində qanunlarda, normativ-hüquqi aktlarda müvafiq dəyişiklik və düzəlişlər apararkən milli iqtisadi maraqları, təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemlərini nəzərdən qaçırmamalı, dəyişən tələbə və şəraitə uyğun institusional dəyişikliklər aparmalıdır. Təcrübə göstərir ki, ölkəmizdə qüvvədə olan antiinhisar qanunverijiliyində, effektiv rəqabət mühitinin formalaşmasında boşluqlar və ziddiyyətli hallar vardır. Bu baxımdan milli reallıqlar nəzərə alınmaqla bu sahədəki dünya təcrübəsində istifadə mühüm əməli əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar öz növbəsində Azərbaycanda inhisarçılıq fəaliyyəti və onun dövlət tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsini tələb edir.

FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA ANTIINHISAR TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Antiinhisar tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin təhlili və dəyərləndirilməsi

Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi, eyni zamanda amirlik sistemindən bazar sistemə keçməyə strateji bir vəzifə kimi qarşıya qoyması yeni iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsinin normativ-hüquqi və institusional bazanın yaradılmasını obyektiv zərurətə və əməli bir problemə çevirdi. Məlumdur ki, effektiv rəqabət mühitini yaratmadan və antiinhisar siyasəti işləyib hazırlayıb reallaşdırmadan milli iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. Bu məqsədlə müstəqilliyimizin ilk illərindən başlayaraq səmərəli rəqabət mühiti yaratmaq və antiinhisar siyasəti həyata keçirmək üçün 1992-ci il 23 iyun tarixindən fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Antiinhisar tənzimlənməsi və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi yaradıldı. Bu Azərbaycanda antiinhisar tənzimlənməsi ni reallaşmasını təmin və təşkil edən bir dövlət orqanı oldu. Müstəqilliyin ilk yarandığı illər ərzində bazar münasibətlərinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək inhisarcılıq fəaliyyətinin tənzimlənməni həyata keçirmək məqsədi ilə «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında», «Təbii inhisarlar haqqında», «Reklam haqqında», «Qiymətli kağızlar bazarında investorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında», «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» və s. qanunlar və AR Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydaları haqqında», «Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması qaydaları», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» və s. qərarları bu sahədə atılan ilk addımlar idi.

Sərbəst qiymətlərin və tariflərin səviyyələrinin deklarasiya olunması hal-hazırda nəzərdə tutulan nomenklaturaya əsasən həyata keçirilir. Qeyd etməliyə ki, azad qiymətlərin süni şişirdilməsinə yol verilmədiyi kimi onların əsassız olaraq dempinq səviyyəsində qiymətlərin müəyyən edilməsi məqsədilə aşağı

salınmasına və monopsonik qiymətlərin tətbiqinə də yol verilmir. Yeni bəyannamələrin tətbiqi həm artıma, həm də süni azaldılmaya da imkan vermir.

Sərbəst qiymətlərin yüksəldilməsinin deklarasiyası yalnız məhsulun parametrlərinin, keyfiyyətinin və xarici görkəminin saxlandığı hallarda aparılır. Digər tərəfdən inhisarçı təsərrüfat subyektlər azad qiymətin yüksəldilməsinin deklarasiyasını yalnız yeni yüksəldilmiş qiymətləri istehlakçı ilə razılaşdırdıqdan sonra həyata keçirə bilər və buraxılan məhsulun 50%-dən az olmayan hissəsi reallaşdırılan əsas istehlakçıya təqdim edilən (ya da onunla razılaşdırılan) qiymət və yaxud da bir neçə istehlakçı üzrə həmin məhsulun 50%-dən az olmayan hissəsi reallaşdırılan ay ərzində orta çəki qiyməti deklarasiyada əks olunur.

Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsində və ölkənin sosial – iqtisadi inkişafında qiymət siyasətinin əhəmiyyəti danılmazdır. Daxili bazarda qiymət əmtəələrə olan tələb və təklifin nizamlanmasında xüsusi rol oynadığı üçün istehsalçı ilə istehlakçı arasında düzgün iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını əks etdirir və onlar müştəşəkkli və qeyri – müştəşəkkli bazarda qarşılaşaraq konkret məhsulun, əmtəənin son sövdələşmə qiymətini təyin edirlər. Belə olan halda bazarda dövlət normal rəqabət üçün şərait yaratmalı olur, nizam – intizamın qorunması və onun tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Əsasən bazarda qiymətlərin süni şişirdilməsinə və ya monopsonik aşağı salınmasına yol verməmək üçün malın (işin, xidmətin) bazar qiyməti müəyyənləşdirilərkən aşağıdakı məlumat mənbələindən istifadə edilir:

- Dövlət Statistika Komitəsinin bazar qiymətləri barədə məlumatları;
- Dövlət Gömrük Komitəsinin idxal – ixrac əməliyyatları üzrə tətbiq olunan qiymətlər barədə məlumatları;
- İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin və Maliyyə Nazirliyinin, onların yerli orqanlarının bazar qiymətləri barədə məlumatları;
- Vergilər Nazirliyi və onun yerli orqanlarının bazar qiymətləri barədə məlumatları;

- digər səlahiyyətli orqanların, hüquqi və fiziki şəxslərin, o cümlədən intizamlı vergi ödəyicilərinin rəsmi məlumatları;
- kütləvi informasiya vasitələrinin, müxtəlif nəşrlərin, «İnternet» sisteminin və digər mənbələrin elanları və reklam məlumatları;
- qanunvericiliklə səlahiyyətə malik olan ekspertin (mütəxəssisin) rəyi, habelə nəzarət qaydasında mal alqısının nəticələri, xronometraj qaydasında müşahidə aparmaqla qeydə alınan qiymətlər və s.

Qanunvericiliyə əsasən malın (işin, xidmətin) bazar qiyməti müəyyənləşdirilərkən qiymətlərə təsir edə bilən aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

- göndərilmiş malların (görülmüş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin) həcmi (əmtəə partiyasının həcmi);
- öhdəliklərin icra olunması müddəti, ödəniş şərtləri;
- mallara (işlərə, xidmətlərə) tələb və təklifin dəyişməsi (o cümlədən istehlakçı tələbinin mövsümi olaraq artıb - azalması);
- malların mənsə ölkəsi, alındığı və təqdim edildiyi yer;
- malların (işlərin, xidmətlərin) göndərilmə şərtləri;
- malların keyfiyyətinin və digər istehlak göstəicilərinin səviyyəsi;
- marketinq siyasətinin aparılması ilə əlaqədar olaraq bazara analoqu olmayan yeni malların (işlərin, xidmətlərin) çıxarılması, yaxud malların (işlərin, xidmətlərin) yeni bazara çıxarılması, istehlakçıların tanış olması məqsədi ilə əmtəə nümunələrinin təqdim edilməsi;
- işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi, o cümlədən təmir, tikinti, quraşdırma işləri, nəqliyyat, icarə, təhsil, tibb xidmətləri və digər sahələr üzrə bazar qiymətləri müəyyənləşdirilərkən işlərin görüldüyü, xidmətlərin göstərildiyi ərazi, onların keyfiyyət göstəriciləri və qiymətlərə təsir edə bilən digər şərtlər nəzərə alınır.

Eyni xüsusiyyətli və ya eyni cinsli mallara (işlərlə, xidmətlərlə) müvafiq əmtəə (iş, xidmət) bazarında heç bir əməliyyat aparılmadıqda, rəsmi və açıq mənbələrdən bu malların (işlərin, xidmətlərin) bazar qiymətləri haqqında

məlumat toplamaq mümkün olmadıqda aşağıdakı qiymətləndirmə üsullarından istifadə edilə bilər:

- sonrakı (təkrar) satış qiymətinə əsasən.**
- dəyərin müəyyənləşdirilməsi üsulu.**
- Malların (işlərin, xidmətlərin) bazar qiymətlərini bu üsullardan biri ilə müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda, bazar qiymətləri müqavilə əsasında cəlb edilmiş ekspert tərəfindən müəyyənləşdirilir.⁵**

Haqsız rəqabətin rəqabət aparən təsərrüfat subyektlərinə ziyan gətirə bilməsi zəminində onun tənzimlənməsinə də böyük ehtiyac duyulur. Bir sıra ölkələrin təcrübələrini araşdırdıqda bu cür rəqabətin müxtəlif formalarda aparılması müşahidə olunur ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdir: digər təsərrüfat subyektyə, yaxud da onun işgüzar adına ziyan verə bilən böhtan, qeyri-dəqiq və ya təhrif olunmuş məlumatların yayılması; məhsulların hazırlanması keyfiyyəti nöqtəyi-nəzərindən istehlakçıların çaşdırılması; reklam fəaliyyəti prosesində əmtəələrin kobudluqla müqayisə edilməsi; əmtəənin loqotipinə, təsərrüfat subyekt adının və ya əmtəə markalanmasının, habelə digər təsərrüfat subyektnin əmtəəsinin formasının, qablaşdırılmasının, xarici görkəminin özbaşına istifadə edilməsi; sahibinin xəbəri olmadan (cəsusluqla) elmi-texniki, istehsal və ya ticarət informasiyalarının, kommersiya sirrinin alınması, istifadə edilməsi və yayılması.

Hazırda qanunvericiliklə haqsız rəqabət formalarının müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi; rəqibin nüfüzdan salınması; rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə; haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti; haqsız işgüzarlıq davranışı və istehlakçıların çaşdırılması halları kimi təsdiqlənmişdir. Ümumən, qanunla bu hallarla yanaşı rəqabətdə birtərəfli üstünlüyün qazanılmasına yönəlmiş aşağıdakı hərəkətlərin edilməsinə də yol verilmir:

- bu və ya digər təsərrüfat subyektinə suni surətdə əlverişli mühit yaradılmasına, o cümlədən əlverişli kontraktların, kreditlərin, subsidiyaların verilməsi, güzəştli gömrük rüsumünün və vergi rejiminin müədən edilməsi;**

⁵ qanundan

- müəyyən sifarişlərin əldə olunmasında fərdi güzəştlərin tətbiq edilməsi və ya onların verilməsinin ümumi şərtlərinin suni surətdə yaxşılaşdırılması;

-rəqiblə müqayisədə müqavilənin bağlanması suni surətdə surətləndirilməsi⁶.

Müasir dövrdə dövlətlər milli iqtisadiyyatlarında əlverişli iqtisadi fəaliyyət şəraiti yaratmaqla xarici investor və sahibkarları ölkələrinə cəlb etməyə çalışır və nəticədə müxtəlif dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır. Dövlətin əsas xidməti isə tənzimləyici normaların və onların praktiki reallaşması mexanizminin yaradılmasından və onların əməli jəhətdən səmərəli həyata keçirilməsindən ibarət olur. Leqitim bazar şəraitində bu xidmətlər «dövlət idarəetmə maşın»ının rəqabəti (vergi rəqabəti və s.) və xarici investorlar, təsərrüfat subyektlər və s. üçün dövlət xidmətlərinin beynəlxalq bazarı idisə, qeyri-leqitim bazar münasibətləri şəraitində bu dövlət qulluqçularının qeyri-qanuni fəaliyyətidir. Başqa sözlə bürokratik xidmətlər bazarı, korrupsiya xidmətlər bazarı və s. formalaşması yeni inhisar formalarının yaranmasına gətirib çıxarır. Bazarın daxili, istiqamətlənmiş stimulları ilə varlanmağa sövq edilən bürokratlar ya şəxsi, ya da qrup şəklində yeni, bəzən nəzərə alınmayan, «kölgəli», «gizli» gəlir əldə etməyə can atır. Əsasən belə modellərdə son nəticə kimi biznes üçün əlverişli olmayan, qabaqcadan düşünülmüş tənzimləyici normaların yaradılması çıxış edir. Məsələn, bürokrat sahibkardan elə sənədlərin toplanılaraq gətirilməsini tələb edə bilər ki, gələcəkdə bu xidməti məlumatlar kimi istifadə oluna bilər və digər tərəfdən də həmin sahibkar üçün vaxtın, vəsaitin itirilməsi və nəhayət, əsəb gərginliyinin yaranması ilə nəticələnə bilər. Bəzən isə süni yaradılan belə «problemlərin» həll olunmasında məmurlar alternativ yol kimi ödənişli xidmətin göstərilməsini təqdim edir və bu proses əksər hallarda qeyri-qanuni, kölgəli yolla həll edilir. Sahibkarlar isə öz zaman, vəsait və d. xərclərinə qənaət etmək üçün buna müvəffəqiyyətlə razılaşır və nəticədə tamamilə qeyri-formal, qeydiyyatdan keçməmiş, dövlət üçün qanuni şəkildə mövcud olmayan bir xidmət bazarı formalaşır. Belə xidmət bazarının imkanlarını genişləndirmək üçün isə çox vaxt

⁶ qanundan

məqsədyönlü, kollektiv şəkildə, yəni ierarxik qaydada və əlaqəli təşkilatlarla razılaşdırılmış şəkildə bilərəkdən tənzimləyici normaların mürəkkəbləşdirilməsi, çətin qavranılan və mübahisəli, bəzən isə ziddiyyətli olması tətbiq olunur. Nəticədə rəqabət mühitinin əlverişsizliyinə səbəb olan bürokratik əngəllər meydana çıxır. Respublikamızda «Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı»nda nəzərdə tutulmuş son dövrlər antikorrupsiya tədbirlərinin gücləndirilməsi, dövlət qulluğu vəzifə və səlahiyyətlərindən süni istifadə hallarının qarşısının alınması istiqamətində aparılan fəaliyyət, o cümlədən «Bir pəncərə» iş sisteminə keçid, informasiya və kommunikasiya texnologialardan geniş istifadə, bir sıra sahələrdə işin kompüterləşdirilməsi, «Qaynar xətt», elektron poçt, internet saytın yaradılması və s. bu nöqsanların aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir.

İkinci, heç də az əhəmiyyətli olmayan məsələ informasiya bazarında mövcud olan problemlərdir. Bu problemlər qismində zəruri informasiyanın təqdim olunmaması, ya da saxtalaşdırılması, bəzən öz mənafeyi naminə istifadə olunması, satılması və s. çıxış edir. Aydındır ki, dövlət səviyyəsində elə informasiyalar var ki, geniş kütləyə təqdim edilmir, ya da tamamilə məxfi saxlanılır. Bir çox bürokratlar belə informasiyaya malik olma faktını öz xeyrinə, yəni özünün biznesini yaratması üçün istifadə etməyə çalışırlar. Digərləri onlara daxil olan və dövlətə təqdim olunmalı olan informasiyanın saxtalaşdırılmasını (məsələn, vergi ödəmələri və s.) həyata keçirə bilir. Əlbəttə, belə halların qarşısının alınması üçün müxtəlif sanksiyalar tətbiq edilir. Lakin informasiyanın satılması, ya da təqdim edilməməsinə, saxtalaşdırılmasına görə ödəmələrin (rüşvətin) səviyyəsi ilə riskin səviyyəsinin arasında əlaqələndirmə mövcud olduğundan bu problem daim aktual olaraq qalır. Ümumiyyətlə, bürokratik xidmətlər bazarında məmurların təqdim etdikləri qeyri-qanuni xidmətlərdən əldə edilən gəlir bir sıra ədəbiyyatlarda «status rentası» kimi təqdim olunur.(5) Ona görə də bir sıra ölkələrdə dövlət tənzimləməsi ilə bazar mühitinin iqtisadi azadlığı məsələləri daim diqqət mərkəzində olur. Əsasən bazar mühitinin tənzimlənməsi

dərəcəsi müxtəlif beynəlxalq institutlar tərəfindən daim araşdırılır və onlardan Alman İqtisad İnstitutu və Kanadanın Fraser Institutunu göstərmək olar ki, onlar müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi səviyyəsinin hesablanması mütəmadi həyata keçirirlər. Onların apardığı tədqiqata əsasən anqlo-amerikan ölkələrində, yəni ABŞ, Şimali Avropa dövlətlərində və İsveçrədə bazarın tənzimləyici rolu üstünlüyə, Cənubi və Şərqi Avropa, MDB ölkələrində isə dövlət tənzimlənməsi üstünlüyə malikdir. (6) Bu da bazarda belə xidmətlərin göstərilə bilmə ehtimalını formalaşdıraraq bu ölkələr haqda təsəvvür yaranmasında rol oynayır. Əlbəttə belə təsəvvürün formalaşmasına həm də qanunvericiliyin təkmil olması və antiinhisar tənzimləmə tədbirlərinin aktiv xarakter daşması da təsir edir. Yəni bu tədbirlərin aktiv şəkildə və geniş miqyaslı aparılması ölkə haqda mənfi rəyi aradan qaldırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə 2012 ci ildə Azərbaycan Respublikasının antinhisar qanunvericiliyinin tələblərinin pozulması əlamətləri üzrə baxılmış işlərin yekunu olaraq 74 qərar qəbul edilmiş (o cümlədən 18 xəbərdarlıq) və qanun pozuntusuna yol vermiş təsərrüfat subyektlərinə ümumilikdə 392,6 min manat (o cümlədən əvvəlki dövrlərdən davam edən 16 iş üzrə 311,8 min manat) maliyyə sanksiyası tətbiq edilmişdir.

Qanun pozuntularına yol vermiş sahibkarlıq subyektləri barəsində Azərbaycan Respublikası İnzibati Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə əsasən inzibati qaydada Tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə ümumilikdə 2242 qərar qəbul edilmişdir. (o cümlədən 701 xəbərdarlıq, 1 xitam.). İnzibati xəyata yol vermiş şəxslərə ümumilikdə 2324,7 min manat məbləğində cərimə tətbiq edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ikinci istiqamət bazarlarda birləşmələrə nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı aparılan araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, təsərrüfat subyektlərinin birləşməsi, qovuşması və səhm paketinin əldə edilməsi ilə əlaqədar 2009-cu ildə 17 müraciətə, 2010-cu ildə 19 vəsatətə, 2011-ci ildə 11 vəsatətə və 2012-ci ildə ilk vəsatətə razılıq verilmişdir.

Antiinhisar və rəqabətin qorunması sahəsində dövlət tənzimlənməsinin üçüncü istiqaməti olan sazişlərin və razılaşdırılmış hərəkətlərin (kartel

bağlaşmalarının) qarşısının alınması üçün 2009-2011-ci illərdə daxili bazarda internet xidməti üzrə provayderlər arasında, xüsusilə bayram günlərində toyuq yumurtasının, un və çörək istehsalçıları və satıcıları arasında, sərinləşdirici içkilərin əsas subyektləri arasında, mal və qoyun əti satıcıları arasında, tibbi ləvazimatların topdan satıcıları arasında razılaşdırılmış əsassız qiymət artımı müşahidə olunmuş və bu halların aradan qaldırılması istiqamətində ciddi tədbirlər görülmüşdür. Bu tədbirlər qismində daxildə istehsal edilməyən məhsulların bazara daxil olması şərtlərinin yüngülləşdirilməsi və maneələrin aradan qaldırılmasını (məsələn, tibbi ləvazimatların), bazarda qiymətlərin süni yüksəldilməsinə qarşı məsuliyyət tədbirlərinin artırılmasını, KIV ilə əhalinin məlumatlandırılmasını və s. qeyd etmək olar.

Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi bir daha onu təsdiq edir ki, antiinhisar (rəqabət) qanunvericiliyinin dünyada və ölkədə gedən inkişaf ilə əlaqədar olaraq iqtisadi-sosial münasibətlərdə yeni yaranan və ya dəyişən şərtləri nəzərə alaraq daim təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Əsasən istehlakçıların hüquqlarının və qanuni maraqlarının qorunması, inhisarçılıq mövqedən sui-istifadə, haqsız rəqabət halları, kartel sazişləri və s. ilə bazarların bölüşdürülməsi, süni qiymət artımının yaradılmasının qarşısının alınması və zəruri məlumatın toplanması üçün müxtəlif bazarlarda mütəmadi monitorinqlərin aparılması vacib hesab edilən şərtlərdəndir. Bu baxımdan antiinhisar və rəqabətin qorunması sahəsində dövlət tənzimlənməsinin dördüncü istiqaməti olan istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin zəruriliyi get-gedə artmaqdadır. Qeyd edək ki, təkcə 2010-cu ildə respublikanın daxili bazarının formalaşmasına təsir göstərən 49 adda tikinti materiallarının, 57 adda ərzaq mallarının, 26 adda tərəvəz və digər məhsulların orta bazar qiymətlərinin səviyyəsi, dinamikası, dəyişmə tendensiyası barədə məlumatın toplanması və təhlili məqsədi ilə monitorinqlər təşkil edilmişdir. Eyni zamanda istehlakçıların hüquqlarının və qanuni maraqlarının qorunması məqsədi 2010-cu ildə aparılan 2092 yoxlama halının 1758-də keyfiyyət, təhlükəsizlik, sertifikatlaşdırma, etiketləşdirmə göstəricilərinin qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmadığı,

pozulduğu aşkarlanmışdır və 297,8 ton ərzaq, 145,3 ton qeyri-ərzaq, 135 ton tikinti materialı satışdan çıxarılmış, 54 şikayətdən 20-də istehlakçıların hüquqlarının pozulduğu müəyyənləşdirilmişdir. 19 yoxlamadan 7-də malların saxtalaşdırılması halı aşkar edilmiş, başqasının əmtəə nişanının təqlidi ilə bağlı 57 təsərrüfat subyekti haqqında iş qaldırılmış, 46-sına isə icrası məcburi olan göstəriş verilmişdir. Bu istiqamətdə gedən proseslərin tendensiyasına baxsaq artıq 2011-ci ildə aparılan yoxlama və araşdırmaların ümumi sayının 1687-yə çatmasını, 167,7 ton ərzaq məhsullarının, 1,1 ton qeyri-ərzaq məhsullarının satışdan çıxarıldaraq məhv edilməsini görürük. Bu tip məlumatları ümumiləşdirərək respublikada istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində 2009-cu ildən indiyə qədər həyata keçirilən tədbirlərin ümumi tendensiyasını nəzərdən keçirək.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 2 avqust tarixli Sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması prosesi ilə əlaqədar qanunvericiliyin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üzrə Tədbirlər Planı» təsdiq edilmişdir. Tədbirlər Planında müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlarla bağlı iki qanun layihəsinin, 3 qanunaltı sənədin-Nazirlər Kabinetinin qərarlarının və müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar üzrə Dövlət Proqramının layihələri hazırlanmış, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Qanuna dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” və «əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılıqla mübarizə haqqında» Qanun layihələri, «Azərbaycan Respublikasında müəlliflik hüququ və digər əqli mülkiyyət hüquqları sahəsinin inkişafı üzrə 2007-2010-cu illər üçün Dövlət Proqramının («əqli mülkiyyət Dövlət Proqramı») layihəsi, həmçinin “Azərbaycan müəlliflərinin ictimai varidat dairəsinə aid edilən əsərlərinin dövlət varidatı elan edilməsi haqqında», «Audiovizual əsərlərin və fonogramların şəxsi məqsədlər üçün surətinin çıxarılmasına görə müəllif qonorarının minimum məbləği, yığılması, bölüsdürülməsi və ödənilməsi Qaydaları»nın təsdiq edilməsi barədə» və “əlaqəli hüquqların obyektı olan ifadan (qurulusdan) istifadənin bəzi növlərinə görə ifaçılara ödənilən qonorarın minimum məbləği barədə” Nazirlər

Kabinetinin qərarlarının layihələri, kompüter piratçılığının qarşısının alınması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının ərazisində kompüter proqramlarının hüquqi qorunması, rəsmi qeydiyyatata alınması və rəsmi qeydiyyatdan keçirilmiş kompüter proqramlarının dövlət reyestrinin aparılması Qaydaları”nın layihəsinin hazırlanması, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər, Cinayət və Cinayət Prosesual məəcəllələrinə müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqların qorunması ilə bağlı müvafiq əlavələrin və dəyişikliklərin edilməsi, həm audio-video məhsullar bazarında, həm də kitab bazarında monitorinqlərin keçirilməsi rəqabət mühitinin optimallaşdırılması və antiinhisar sahəsində atılan addımlardır. rəqabət mühitinin əlverişliliyini artırmaq məqsədi ilə xarici investorların marağı nəzərə alınmaqla Lisenziyanın verilməsi qaydaları nəzərə çarpan dərəcədə sadələşdiril və Azərbaycanda lisenziyalasdırma sistemində 2002-ci ildən aparılan islahatlar nəticəsində lisenziya tələb edən fəaliyyət növlərinin sayı 200-dən 30-a endirilmişdir. Lakin hazırda bu siyahıya təxminən 50 fəaliyyət növü daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanununa uyğun olaraq lisenziya tələb edən fəaliyyətin həyata keçirilməsi xarici hüquqi və fiziki şəxslər, habelə xarici hüquqi şəxslərin filialları və nümayəndəlikləri öz ölkələrində lisenziyalı fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün aldıkları lisenziyaların Azərbaycan Respublikasında tanınmasını müəyyən edən dövlətlərarası saziş olmadığı halda, həmin fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq lisenziya almalıdırlar. Son il ərzində Azərbaycan biznes fəaliyyətinin aparılması məsələlərinə dair 7 islahat həyata keçirmişdir ki, bu da ölkədə müəssisənin qeydiyyatdan keçməsi üçün bir pəncərə sisteminin yaradılması, prosedurların sayının 13-dən 6-ya qədər azaldılması və tələb olunan vaxt 5 is gününə qədər qısaldılması, Əmək Məcəlləsində nəzərə çarpan əlavələrin edilməsi, ölkədə investorların müdafiəsi üçün qanunverici bazanın gücləndirilməsi, ödəniləcək vergilərin hesablanması üçün mükəmməl mühasibat proqramı ilə təchiz olunmuş vergi bəyannaməsinin “onlayn” rejimdə doldurulması və ödənilməsi sistemi tətbiq edilməsini və s. qyed edə bilərik.

“Doing Business” hesabatının nəticələri də nəzərə alınmaqla ölkədə biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üzrə antiinhisar və rəqabət siyasəti tədbirlərinə dair təklif və tövsiyələr də irəli sürülmüş və Azərbaycanda son zamanlarda aparılmış sorgu və tədqiqatların, xüsusilə də AmCham tərəfindən aparılmış Investisiya iqlimi, nəqliyyat və ticarətə məhdudiyyətlərin azaldılması haqqında sorgu (fevral, 2008-ci il), Dünya İqtisadi Forumunun Təşkilati Rəy Sorgusunun (2008-ci il nəşri), GTZ tərəfindən aparılmış “Müəssisələrin Azərbaycanda isgüzar iqlimdən razılığı” (yanvar, 2009-cu il) və BMK tərəfindən aparılmış “Azərbaycanda kiçik və orta ölçülü müəssisələrin tədqiqi”nin (yanvar, 2009-cu il) nəticələrinin təhlili zamanı antiinhisar tədbirlərinin gücləndirildiyi və rəqabət mühitinin optimallaşdırılması müşahidə edilmişdir.

Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq üçün hazırda dövlət qarşısında bir sıra vəzifələr durur ki, bu da daxili bazarda rəqabətin inkişafını təmin etməklə yanaşı, xarici bazarlarda yerli istehsalı məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına köməklik göstərməkdir. Bildiyimiz kimi, hazırki texnoloji istehsal potensialı enerji, material, kreativ ixtisaslaşmış əmək və elmi-innovativ əsaslı kapitalla bağlıdır. Enerji daşıyıcıların, xammal və materialların, elmi ixtira və potensialların, nəqliyyat xərclərinin qiymətlərinin maya dəyərində təsirinə böyük olmasını və iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrinin bir-biri ilə zəncirvari bağlılığını nəzərə alsaq, onda müasir şəraitdə təbii inhisar sahələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin spesifik cəhətləri və mexanizmlərinin araşdırılmasının zəruriliyi milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin gücləndirilməsi baxımından daha da artır.

2.2. Təbii inhisarların dövlət tənzimlənməsinin əsas cəhətləri və mexanizmləri

Məlumdur ki, güzəşt və dotasiyaların bazar prinsiplərinin tələblərinə cavab vermədiyinə görə onların ləğvüzəruri proses kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin müasir dövrdə yaşayış minimumunun jəmiyyəti bir qrup əhali təbəqəsinin minimum istehlak xərjlərini ödəmədiyinə görə dövlət bu sahədə

islahatları tədriji aparmaq zərurətində qalır. Bu səbəbdən hazırda real şəraiti nəzərə alaraq onların ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində daha məqbull hesab olunur. Ümumilikdə son nəticədə bu proseslər sosial-iqtisadi həyatda öz təsirini göstərməklə təbii inhisar sahələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin xarakterik cəhətlərini müəyyənləşdirir. Bu da bir faktdır ki, son illər «Rəqabət Məcəlləsi»nin işlənməsi və təsdiqi, əlverişli investiya mühitinin yaradılması və inflyasiya amilləri sahəsində mühüm yer tutan təbii inhisar subyektlərinin (elektrik enerjisi, qaz, su, dəmiryolu, hava və su nəqliyyatı, rabitə və s.) tariflərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Tarif (qiymət) Şurası tərəfindən «Qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənən malların (işlərin, xidmətlərin) siyahısının» yeni layihəsinin təsdiqi, «Neft məhsullarının qiymətlərinin respublika daxilində tənzimlənməsi barədə» qərarın təkmilləşdirilməsi və ona düzəlişlərin edilməsi, «Təbii qazın torpdansatış, emal və nəql tariflərinin tənzimlənməsi barədə» qərara əlavə və dəyişikliklər edilməsi, «Su təchizatı və tullantı suları haqqında» qanuna düzəlişlərin edilməsi, və s. bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardandır. Qiymət və tarif siyasəti bütün bu dəyişikliklər nəticəsində daxili bazarda inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Respublikada neft və neft məhsullarının qiymətləri və onların tənzimlənməsi ardıcılığını təhlil etdikdə aydın olur ki, 1997–ci illə müqayisədə 1998-ci ildə əsasən xam neftin (41,1 %), mazutun (16,3 %), dizel yanacağının (11,1 %) qiymətlərinin aşağı salınması dövlətin daxili bazarı və yerli istehsalçıları qorumaq siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Amma onu da qeyd etməliyik ki, milli iqtisadiyyatımızın formalaşdığı keçid dövrü üçün xarakterik olan qoruma və himayədarlıq prinsipləri artıq formalaşmış bazar şəraitində də uzun müddət davam edə bilməz. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 30 dekabr tarixli, 247 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Dövlət tənzimlənməsi tətbiq olunan tariflərin (qiymətlərin) formalaşması və tətbiqi üzərində dövlət nəzarətinin təşkil edilməsi Qaydaları»na, «Neft məhsullarının qüvvədə olan aksiz dərəcələrinin səviyyəsinin dəyişdirilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il

06 yanvar tarixli, 1 nömrəli qərarına və Azərbaycan Respublikası Tarif (qiymət) Şurasının 2007-ci il 06 yanvar tarixli iclasının protokoluna əsasən 2007-ci il 08 yanvar tarixindən neft məhsullarının topdansatış və pərakəndə satış qiymətləri aşağıdakı kimi təyin edilir:

Cədvəl №2.1.

Neft məhsullarının topdansatış və pərakəndə satış qiymətləri

Sıra №-si	Məhsulların adı	Şirkətdaxili qiymətlər	Aksiz vergisi		Təchizat xərcləri (ƏDV ilə)	Topdansatış qiymətləri (təchizat xərcləri və ƏDV ilə)	Pərakəndə satış qiymətləri	
			məbləği	dərəcəsi (%-lə)			1 ton üçün	1 litr üçün
		1 ton üçün	1 ton üçün	1 ton üçün	1 ton üçün	1 ton üçün	1 ton üçün	1 litr üçün
1.	Avtomobil benzini Aİ-95	305,25	308,31	101,00	12,00	736,00	786,00	0,60
2.	Avtomobil benzini Aİ-92	290,43	267,20	92,00	12,00	670,00	720,50	0,55
3.	Avtomobil benzini Aİ-80	288,92	268,71	93,00	12,00	670,00	720,50	0,55
4.	Dizel yanacağı	323,26	77,59	24,00	12,00	485,00	535,50	0,45
5.	Məişət soba yanacağı	304,56	85,28	28,00	12,00	472,00	522,00	0,45
6.	Ağ neft (KO-20)	318,42	101,92	32,00	12,00	508,00	558,00	0,45
7.	Reaktiv mühərrik yanacağı	219,29	30,71	14,00	12,00	307,00		
8.	Nafta (ilkin emal benzini)	149,55	28,42	19,00		210,00		
9.	Maye qaz (Butan-butilen və Propan-propilen fraksiyası)	149,92	45,00	30,00		230,00		
10.	Qaz benzini	129,90	48,07	37,00		210,00		
11.	Mühərrik yanacağı DT-36	104,82	54,51	52,00	12,00	200,00		
12.	Mühərrik yanacağı DT-20	125,27	76,43	61,00	12,00	250,00		
13.	Soba mazutu	67,18	7,40	11,00	12,00	100,00		
14.	Motor yağı M-12VB, M-14V2	398,07	207,02	52,00	12,00	726,00	776,30	0,70
15.	Sənaye yağları İ-12A, İ-20V, İ-40A, İ-8B1, İ-30V	270,00	194,41	72,00	12,00	560,00	609,95	0,55
16.	Turbin yağları T-22, T-30, T-46	300,55	117,25	39,00	12,00	505,00	554,50	0,50
17.	Transformator yağı T-1500	331,82	179,20	54,00	12,00	615,00	665,40	0,60
18.	Digər yağlar AK-15, S-11, XM-6, K-12, K-19, VM-4	237,94	133,25	56,00	12,00	450,00	499,80	0,42
19.	Koks KT-A	54,12	10,29	19,00		76,00		
20.	Koks KT-T	27,78	5,28	19,00		39,00		
21.	Koks KT-Q	39,50	7,11	18,00		55,00		
22.	Bitum BN-60/90, BNB-60/70	101,95	33,65	33,00		160,00		
23.	Bitum MQO	60,08	20,43	34,00		95,00		
24.	Bitum BNV,	161,73	50,14	31,00		250,00		

	rubraks A-30, BNB-70/30, BNB-85/25							
25.	Kimya sənayesi üçün ilkin benzin fraksiyası	132,17	10,58	8,00		168,44		

Mənbə: Tarif Şurasının saytı

Cədvəl 2.1-in məlumatlarından aydını görünür ki, əhalinin sosial təminatını nəzərə alaraq pərakəndə satış qiymətlərində güzəştlər tətbiq edir. Belə ki, tonla satılan məhsulun litrlə satış qiymətlərində fərqlərin olmasına diqqət yetirsək onda əhalinin sosial vəziyyətinə birbaşa təsir göstərən təbii inhisar tariflərinin əhali və istehsalçılar üçün xüsusi güzəştli və ya minimal olduğunu görürük. Neft sektorunda gəlirin artırılması və xərclərin azaldılması ilə bağlı nəql etmə tariflərinin də azaldılması istiqamətində müraciətlərə baxılaraq ixrac istisna olmaqla ölkə ərazisində nəql etmə tarifi 6,0 manat (ƏDV-siz) dəyərində müəyyən edilmişdir. Amma neft və neft məhsullarının qiymətlərinin ölkə iqtisadiyyatına təsiri təyin etmək üçün onların artım dinamikasına diqqət yetirək.

Cədvəl № 2.2.

Bəzi neft məhsullarının qiymətlərinin dinamikası

Göstəricilər	30.06.1998 (AZM-lə)	30.06.1998 müqayisə üçün AZN-lə verilir	08.01.2007-dən indiyə qədər, AZN-lə
Mazut	232000	46,4	100,00
Reaktiv mühərriklər üçün yanacaq	794728	146,9	307,00
Avtobenzin AI-95	2358000	471,6	736,00
Avtobenzin AI-92	2096000	419,2	670,00
Dizel yanacağı	952000	190,4	485,00
Işıqlandırıcı cihazlar üçün istifadə edilən ağ neft	770040	154	508,00

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib

Cədvəl 2.2-nin məlumatlarından aydın olur ki, neft məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsinə baxmayaraq onların qiymətlərində təqribi 2-3 dəfə artım olmuşdur. Bu da dünya bazarında neftin qiymətinin artımından irəli gəlmişdir.

Təbii inhisar sahələrindən digər heç də az əhəmiyyəti olmayan sahə təbii və mayeləşdirilmiş qaz istehsalı ilə bağlıdır. Ölkədə istehlakçılar qrupu üzrə təbii və mayeləşdirilmiş qazın qiymətinin dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı həyata keçirilmiş tədbirləri ardıcılıqla izlədikdə bu sahədə də qiymət artımını müşahidə etmiş

olarıq. Hazırda istehlakçılar qrupu üzrə təbii və mayeləşdirilmiş qazın qiymətiniaşağıdakı məlumatlardan görmək olar.

Cədvəl № 2.3
Təbii qazın pərakəndəsatış qiymətləri

Sıra №si	İstehlakçı qruplarının adı	Tariflər 1000 m ³ üçün (ƏDV ilə) manatla
1.	Əhali	100,0
2.	Digərləri (mülkiyyət növü və yerləşməsindən asılı olmayaraq bütün hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus istilikxanalar daxil olmaqla)	100,0

Cədvəl № 2.4.
Təbii qazın topdansatış, emal və nəql tarifləri

Sıra №si	Xidmətlərin adı	Tariflər 1000 m ³ üçün (ƏDV ilə) manatla
1.	Təbii qazın müvəkkil qaz satıcılarına topdansatışı	42,0
2.	Təbii qazın emalı ("Azərbaycan Qaz Emalı" ASC üzrə)	5,5
3.	Təbii qazın nəqli (hər 100 km məsafə üçün)	2,0
4.	Magistral kəmərlərə birbaşa qoşulmaqla istehsal məqsədləri üçün təbii qaz istehlak edən kimya, alüminium, dağ mədən filizi əsasında polad əritmə, elektrik enerjisi istehsalı müəssisələri (aylıq istehlakı 15 milyon m ³ -dən az olmamaq şərti ilə)	42,0
5.	4-cü bənddə göstərilən istehlakçılar üçün sabit haqq	3,0

Qeyd etməliyik ki, Respublikada elektrik enerjisi istehsalı 20 elektrik stansiyada həyata keçirilir ki, onun 13-ü istilik, 7-si su elektrik stansiyalarıdır. Soba mazutu ilə müqayisədə təbii qazın istifadəsi həm ekoloji baxımdan, həm də qiymət baxımından daha səmərəli olduğundan AR Dövlət Neft Şirkətinin müraciəti əsasında 2011-ci ildə soba mazutunun hər tona görə topdansatış qiyməti vergi daxilolmaları ilə birgə 140 manat civarında təyin edilmiş və imkan qədər soba mazutu təbii qazla əvəzlənməyə başlanılmışdır.

Cədvəl № 2.5.
Elektrik və istilik enerjisinin istehsalında enerji məhsullarının məsrəfi (natura ifadəsində)

	2007	2008	2009	2010
Avtomobil benzini, min ton	-	-	0,3	-
Dizel yanacağı, min ton	4,5	5,6	3,1	3,7
Az kükürlü mazut, min ton	1 020,6	457,8	133,9	17,3
Yüksək kükürlü mazut, min ton	43,2	-	-	-
Təbii qaz, milyon kubm	5 251,1	5 944,6	5 103,8	4 616,5

Elektrik stansiyaları üzrə 2009/2010-cu illərdə elektrik enerjisinin istehsalı haqqında olan ümumi məlumatları əsasən 2009-cu ildə IES üzrə enerji istehsalı 16291,9 mlrd kVts , 2010-cu ildə isə 15002,9 mlrd kVts olmuş, SES istehsal isə

2009-cu ildə 2289,5 mlrd kVts olduğu halda 2010-cu ildə bu göstərici 3293,8 mlrd kVts çatdırılmışdır. Dünya Bankının 2012-ci ilə proqnozlarına əsasən neftin dünya bazarında 1 barrelinin qiyməti təqribən 108 ABŞ dolları olacağını nəzərə alsaq və Azərbaycanda istehsal olunan elektrik enerjisinin 2010-cu ilə olan məlumatlara görə 81,5 faizi istilik stansiyaları, 18,5 faizi isə su elektrik stansiyaları tərəfindən istehsal olunduğundan, neftin və qazın qiymətinin qalxmasının isə ölkəmizdə istehsal olunan enerjinin dəyərinə birbaşa təsir etdiyindən yerli istehsalın şəraitinin və əhalinin sosial durumunun yaxşılaşdırılması istiqamətində davamlı inkişaf baxımından enerjinin alternativ mənbələrdən alınması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyi bir daha təsdiqlənir. Yəni yanacaq-enerji komplekslərinin daha bir problemi olan az xərclərlə elektrik enerjisinin istehsalını artırmaq məsələsinə nail olunur. Bu gün satışın həcmnin artımını təmin edən qiymətin aşağı salınması sabah şirkətin əsaslandığı rəqabət mühitinin dəyişməsinə səbəb ola bilər⁷. Ona görə hazırda elektrik enerjisinin alınması istiqamətləri kimi alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməklə elektrik enerjisinin istehsalı məsələsinə diqqət yetirilir.

Cədvəl №2.6.
Azərbaycanda elektrik enerjisinin tarifləri

Sıra №-si	Xidmətlərin adı	Tariflər 1 kVt/saat üçün (ƏDV ilə) qəpiklə
I.	Topdansa satış tarifləri	
1.2.	“Azərenerji” ASC-nin istehsalı	4,1
1.3.	Özəl kiçik su elektrik stansiyalarının istehsalı	2,5
1.4.	Külək elektrik stansiyalarının istehsalı	4,5
II.	Pərakəndə satış tarifləri	
2.1.	Bütün istehlakçılar üçün	6,0
III.	Tranzit ötürülmə tarifləri	
3.1.	Elektrik enerjisinin tranzit ötürülməsi	0,2
IV.	Enerji təchizatı birbaşa 35 və 110 kv xətlərlə həyata keçirilən, gün ərzində yük tələbatı stabil olan, istehsal məqsədləri üçün orta aylıq enerji istehlakı 5 milyon kVt/saata az olmayan kimya və alüminium sənayesi müəssisələri, dağ mədən filizi əsasında polad əritmə istehsalı	
4.1.	Gündüz vaxtı (səhər saat 08.00-22.00-a qədər)	4,2
4.2.	Gecə vaxtı (saat 22.00-dan saat 08.00-a qədər)	2,0

Mənbə: Tarif Şurasının saytı

⁷ Tomas T. NEQL Qiymətmələgəlmənin strategiya və taktikası. Bakı2009. səh.181

Ümumən, təbii inhisar sahələrində qiymətlərin dinamikasının digər salərin qiymət və tariflərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsiri dövlət qarşısında bu sahələrdə xüsusi islahatların aparılmasını tələb edir. Nəzərə alsaq ki, dünyada enerji daşıyıcılarının, xüsusi ilə də neftin dünya qiymətinin son on iki ildə demək olar ki, 5 dəfə (2000-2010cu illər üzrə təqribi 18 ABŞ dollardan 80-100 ABŞ dollarına qədər) artması və ölkədə son illərə qədər enerjinin istehsalının demək olar ki, 80,1 faizi istilik stansiyaları, 18,4 faizi isə su elektrik stansiyaları tərəfindən istehsal olunur.

Cədvəl №2.7.

1995-2013-cu illərdə Azərbaycanda müxtəlif müəssisələrdə elektrik enerjisinin istehsalı

İllər	Elektrik enerjisinin istehsalı, mlyn.kVt-saat	ondan:				
		İES-lərin istehsalı	SES-lərin istehsalı	qeyri-enerji müəssisələrinin istehsalı	generatorlar vasitəsilə istehsal	külək enerjisi
1995	17 044	15401	1 556	86.6	...	-
2003	18 699	17 069	1 534	83.1	13.0	-
2004	18 969	17 521	1 301	131.2	15.9	-
2005	18 701	16 558	2 020	103.8	18.8	-
2006	21 286	18 681	2 470	104.9	30.4	-
2007	21 744	18 589	2 755	365.4	33.8	-
2008	22 872	19 344	3 009	430.5	88.0	-
2009	24 543	21 407	2 518	475.9	141.8	-
2010	21 847	19 051	2 364	432.0	-	-
2011	21 642	19 090	2 232	319.6	-	-
2012	18 869	16 289	2 308	269.2	-	2.1
2013	18 710	15 003	3 446	259.7	-	0.5

Elektrik enerjisinin maya dəyəri yüksək olduğundan milli iqtisadiyyatda daxili istehsalın rəqabət qabiliyyətliliyinə təsirsiz ötüşməmiş və bir sıra sahələr enerji tutumlu olduğundan onların da məhsullarının (xidmətlərinin) qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bunu daha aydın şəkildə sənayedə enerji məhsullarının istehlakının səviyyəsindən də görmək olar.

Cədvəl №2.8.

2010-2013-cu illərdə Azərbaycanın sənayesində enerji məhsullarının istehlakı

	2010	2011	2012	2013
Xam neft	323 204,5	317 328,5	260 851,9	266 040,8
Təbii bitum və təbii asfalt	-	-	-	-
Neft-zavod qazı	7 424,0	9 230,1	11 728,9	11 151,0
Mayeləşdirilmiş neft qazları	128,0	47,4	256,1	293,9
Avtomobil benzini	280,7	43,1	21,6	-
Ağ neft tipli reaktiv mühərrik yanacağı	250,4	358,4	-	246,1
Ağ neftin sair növləri	895,6	1 080,8	133,5	4,3
Dizel yanacağı	2 009,1	1 684,9	946,9	465,1
Az kükürlü mazut	51 740,5	27 119,3	9 311,6	2 863,2

Yüksək kükürlü mazut	1 779,9	-	-	-
Nafta	8 566,0	12 350,8	8 615,2	8 898,1
Neft koksu	63,1	246,1	230,3	208,3
Neft bitumu	24,6	-	16,4	32,8
Digər neft məhsulları	3 428,5	4 951,1	9 312,7	6 033,4
Təbii qaz	236 482,1	269 520,9	224 278,9	205 166,5
İstilik enerjisi	18 450,8	21 037,3	12 321,5	12 754,9
Elektrik enerjisi	16 565,8	17 377,5	12 523,3	11 525,4
Yanacağın sair növləri	159,4	18,0	155,1	104,1

Mənbə: İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin Nazirlər Kabinetinə illik hesabatından (2013-cü il)

Milli iqtisadiyyatın inkişafına təsir edən digər təbii inhisar sahələrindən biri nəqliyyat sektorudur. Onun fəaliyyətinin də enerji məhsullarının istehlakı ilə bağlı olmasını nəzərə alaraq buradakı vəziyyətə diqqət yetirək.

Cədvəl №2.9,
2010-2013-cü illərdə nəqliyyatda enerji məhsullarının istehlakı

	2010	2011	2012	2013
Xam neft	-	-	-	-
Təbii bitum və təbii asfalt	-	-	-	-
Neft-zavod qazı	-	-	-	-
Mayeləşdirilmiş neft qazları	2 328,6	536,0	1 380,1	663,9
Avtomobil benzini	33 520,9	40 622,4	42 294,2	44 454,1
Ağ neft tipli reaktiv mühərrik yanacağı	2 940,2	2 491,2	2 689,7	3 881,4
Ağ neftin sair növləri	-	-	-	-
Dizel yanacağı	14 362,2	23 358,4	14 157,5	19 122,7
Az kükürlü mazut	106,2	220,9	34,0	55,2
Yüksək kükürlü mazut	-	-	-	-
Nafta	-	-	-	-
Neft koksu	-	-	-	-
Neft bitumu	-	-	-	-
Digər neft məhsulları	852,1	1 945,3	1 499,2	1 233,9
Təbii qaz	-	-	-	-
İstilik enerjisi	-	-	-	-
Elektrik enerjisi	2 093,8	2 078,0	1 877,0	1 959,8
Yanacağın sair növləri	224,9	169,5	183,4	176,4

Mənbə: İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin Nazirlər Kabinetinə illik hesabatından (2013-cü il)

Hazırda Dövlətin əsaslı vəsait qoyuluşu üçün nəzərdə tutulan vəsaitinin 1933,6 mln. manatının (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 33,0%-i) nəqliyyat layihələrinə yönəldilməsi bu sahənin prioritetliyinin göstəricisidir. Kommunal infrastruktur layihələrinə 922,5 mln. manat (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 15,7%-i) , su ehtiyatları və irriqasiya layihələrinə 198,9 mln. manat (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 3,4%-i) , sənaye və energetika layihələrinə 413,1 mln. manat (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 7,1%-i) təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.10.
2012-ci ildə infrastruktur layihələrinə dövlətin əsaslı vəsait qoyuluşunun həcmi
Mln.manatla

İstiqamətlər	Ayrılmış vəsait	Xüsusi çəkisi %-lə
İnfrastruktur layihələri	3498,8	59,7
Nəqliyyat	1933,6	33,0
Kommunal infrastruktur	922,5	15,7
Su ehtiyatları və irriqasiya	198,9	3,4
Energetika və Sənaye	413,1	7,1

Mənbə: Nazirlər Kabinetinin illik hesabatı

2012-ci ildə Yaşayış minimumunun həddi 108 manat məbləğində təsdiq edilməsi (2011-ci il üçün təsdiq olunmuş yaşayış minimumundan 13.7 faiz çoxdur) “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda qarşıya qoyulan hədəflərdən biri olmaqla “Yaşayış minimumu haqqında” və “Ünvanlı Dövlət Sosial Yardım haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunlarına uyğun olaraq ehtiyac meyarlarının ödənilməsinə imkan verən həddə istiqamətləndirilməsi məqsədini güdür. Qeyd edək ki, təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyəti sahəsində - elektrik enerjisi, qaz və su tariflərinin ailənin büdcəsinə birbaşa təsiri nəzərə alındığından aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsini təmin edən ünvanlı sosial yardımın hesablanması tətbiq edilən ehtiyac meyarının məbləği artırılaraq 2012-ci ildə 84 manata çatdırılmış, bu proses davam etdirilərək 2014-ci ildə ehtiyac meyarının məbləği yaşayış minimumunun 80 faizi səviyyəsində götürülməklə 100 manat müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da aztəminatlı ailələrin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün görülən konkret dövlət tədbirlərindən biridir. Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyəti sahəsində - elektrik enerjisi, qaz və su təchizatında olan problemlərlə bağlı, yəni elektrik enerjisinin və qazın verilməsinin dayandırılması, köhnə sayğacların yeni sayğaclarla dəyişdirilməməsi və sair məsələlər barədə təkcə 2013-ci ildə istehlakçılardan daxil olmuş 98 müraciətə baxılmış və aparılan araşdırmaların nəticəsinə uyğun olaraq aşkar edilmiş problemlərlə əlaqədar təbii inhisar subyektlərinin özləri ilə birgə tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Ümumiyyətlə təbii inhisar sahələrindən olan elektrik enerjisi, qaz, su və nəqliyyat sahələrinin bir-biri ilə və iqtisadiyyatın bütün digər sahələri ilə qarşılıqlı zəncirvari asılılığı onların qiymət və tariflərinin iqtisadiyyatdakı tarazlığa, davamlı inkişafa və rəqabəqabiliyyətliliyə təsirinin dövlət tərəfindən həyata keçirilən makroiqtisadi siyasətdə nəzərə alınmasını zəruri edir. Ona görə dövlət bütün ölkə ərazisi üzrə inhisarçılıq fəaliyyətinin təsirinin nəzərə alınmalı olur və regionların inkişafına təsirinin də təhlil edilərək dəyərləndirilməsini zəruri edir.

FƏSİL III. RESPUBLİKADA DÖVLƏTİN ANTIINHISAR TƏNZİMLƏMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRIORİTETLƏRİ

3.1. Müasir dövrdə dövlətin antiinhisar qanunvericiliyi və rəqabət mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Heç də təsadüfi deyil ki, rəqabətin müdafiəsi, istehlakçıların hüquqlarının təmini və inhisarçı fəaliyyətin tənzimlənməsini həyata keçirilməsinin oyun qaydalarını müəyyənləşdirən qanunvericiliyi «iqtisadiyyatın konstitusiyası» adlandırırlar. Çünki iqtisadi inkişafın normativ-hüquqi bazasını təmin edən bu qanunvericilik aktları müasir bazar təsərrüfatının bütün sahə və səviyyələrinin əhatə etməklə ölkənin həm sosial, həm iqtisadi, həm də cəmiyyətin mənəvi inkişaf pillələrini əks etdirir və cəmiyyətin dəyərlərinin mühüm əlaməti kimi çıxış edir.

Optimal rəqabətin əsas şərtlərindən biri də əmtəə və xidmət nişanlarının qeydiyyatı ilə bağlı olan məhdudiyyət və qadağaların olmamasıdır. Bu hüquqi xarakter daşıdığından rəqabət haqqında qəbul olunacaq məcəllədə öz əksini tapmalıdır.

Rəqabət, antiinhisar qanunvericiliyinin qəbuluna qədər mövcud olmuş hüquqi-iqtisadi anlayışdır və istər rəqabət, istər inhisarçılıq, isətrə də haqsız rəqabət öz aralarında elə qarşılıqlı bağlı və əlaqəli sahələrdir ki, onlar müəyyən vəziyyətdə birinə keçə bilmə imkanlarına malikdirlər. Ona görə də bazar iqtisadiyyatının bu üç institutu ilə bağlı qanunvericilik də bir araya gətirilməklə onların müsbət hala doğru bir vəziyyətdən digərinə keçidini mülayim və hiss edilməz, əsasən də kəskin itki və ağrısız etməlidir. Rəqabətin optimal halının təmin edilməsinin əsas şərti kimi isə onun ünvanlı, konkret bazar davranış qaydaları əsasında təyin edilən normalarda əks olunmasıdır. Bu da müsbət olaraq təsərrüfat subyektlərinin hüquqlarını, bazarın digər iştirakçılarının qanuni hüquq və maraqlarının gözlənilməsi üzrə vəzifələrini dəqiqləşdirmiş olar.

Nəzərə alsaq ki, antiinhisar tənzimləmə dövlətin makroiqtisadi siyasətinin əsas hissələrindən biridir və o, rəqabətin inkişafını təmin edən sivil bazar iqtisadiyyatının meyarı olduna görə qiymətlərə, mənfəətə,

rəqabətqabiliyyətliliyə, iqtisadi artıma və bazar münasibətlərinin xarakterinə təsir edir. Bu baxımdan antiinhisar qanunvericiliyinin hər bir sahəyə birbaşa və dolayı təsirini nəzərə alaraq onun iqtisadi məkanda iqtisadiyyatın davamlı inkişafına, əmtəə bazarlarının vəziyyətinə, istehlakçı və istehsalçıların maraqlarına təsiri yeni qanunvericilikdə digər hüquqi normativ bazaya uyğun olaraq və onunla əlaqələndirilərək işlənməlidir.

Antiinhisar qanunvericiliyində bir sıra qadağaların qoyulması təsərrüfat subyektinin bazarda xüsusi çəkisi, gəlirlərinə görə inhisar mövqeyi əsasında aparıldığından fikrimizcə, normativ-hüquqi aktlarda bu çəkinin hesablanması proseduru və metodikası dəqiqliklə verilməlidir ki, həm antiinhisar tənzimlənməsi həyata keçirən orqanın səlahiyyətli vəzifəli şəxsləri öz fəaliyyəti ilə iri sahibkarların işinə əngəl olmasın, həm də təsərrüfat subyektlərinin haqsız narazılıqları meydana gəlməsin.

Antiinhisar tənzimləmənin və rəqabətin inkişafının digər bir məsələsi haqsız rəqabət formalarının təyini ilə bağlıdır. Zənnimizcə, haqsız rəqabət formaları cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı olduğundan bir çox hallarda işgüzar fəaliyyətlə məşğul olanların mənəvi dəyərlərinə də əsaslanır. Bu isə qanunvericilikdə əks olunması çətinlik törədən meyarların dəqiqləşdirilməsi ilə nəticələnməlidir. Ona görə fikrimizcə, «haqsız» sözü qanunvericilikdə «qanunsuz» sözü ilə əvəzləməsi daha doğru olar. Bu həm bazar iştirakçılarının məsuliyyətin artmasına, həm də onları qanuna cəlb etmə imkanlarını artırmış olar.

Inhisarların fəaliyyətinin inflyasiya proseslərinə və əhalinin gəlirlərinə, həyat səviyyəsinə təsirini nəzərə alaraq bazarda yüksək və ya aşağı qiymət səviyyəsinin qanunvericiliklə təyini məsələsinə də diqqəti artırmaq zəruridir. Ona görə inhisarların qiymətlərinin bazarın və dövlətin tələblərinə cavab verməsi fasiləsiz olaraq araşdırılmalıdır və konkret qiymətmələgəlmə, qiymətləndirmə metodlarına əsasən təyin olunmalıdır. Əgər hər hansı qiymətmələgəlmə, qiymətləndirmə metodunu digəri ilə əvəz etməyə ehtiyac duyulsa, bu qanuni əsaslara dayanmalıdır.

Rəqabətin inkişafı və inhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsi təkcə yerli istehsalçı və istehlakçıları deyil, həm xarici iş adamlarını maraqlandırdığı üçün qloballaşma şəraitində yerli qanunvericiliyin bu sahədə dünya qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması zəruridir. Bir sıra ölkələr arasında müxtəlif razılaşdırılmaların qəbulu bu sahə işin aparıldığını göstərsə də, hələ də vahid iqtisadi məkan, əsasən də bir neçə ölkənin daxil olduğu iqtisadi bloklar çərçivəsində vahid qanuna ehtiyac artır. Ona görə ilkin mərhələdə hələ buna nail olma çətinlik yaratsa da belə iqtisadi bloklara daxil olan ölkələrin həm vergi, həm gömrük, həm də rəqabət mühiti və inhisar fəaliyyəti ilə bağlı qanunlarının maddələr üzrə uzlaşdırılmasına və uyğunlaşdırılmasına ehtiyac var.

Dövlət tərəfindən inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsində və rəqabətin təmin və inkişaf etdirilməsi üçün idxal-ixrac əməliyyatlarında həm iqtisadi-hüquqi, həm də inzibati-hüquqi metodlardan istifadə oluna bildiyindən onları həm də ÜTT tələb qoyduğu inzibati-hüquqi normalarla da razılaşdırması tələb edilir. Bunlar əsasən lisenziyalaşma, fitosanitariya və baytar normaları və s. olmaqla onların tətbiqi bir sıra nəzarət prosedurlarını sadələşdirilməsinə səbəb olur və nəinki iqtisadi, həm də siyasi məqsədlərin reallaşmasına xidmət edir. Amma onlardan həddən ziyadə geniş və zərurət yaranmadığı hallarda belə istifadə işin ikinci fəsilində apardığımız araşdırmalardan məlum oldu ki, xarici ticarətdə rəqabət prinsiplərinin pozulmasına və əsas olmayan maneələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Ona görə antiinhisar tənzimlənməsi digər ölkələrin bu sahədə siyasətləri ilə uzlaşdırılarkən dövlətin prioritetləri nəzərə alınmalı və yerli sahibkarları bu əsassız maneələrdən azad etməyə cəhd edilməlidir. Bu da səmərəli rəqabət mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizmlərinə yenidən nəzər salınmasını və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin təyin edilməsini labud edir.

Ölkədə bazar münasibətləri inkişaf etdikjə, yetkinləşdikjə inhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılmasında, zəiflədilməsində effektiv rəqabət mühiti

yaratmaq məqsədi ilə dövlət mexanizminin bu istiqamətdə təkmilləşdirilməsi problemi aktuallaşır.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək müasir dövrdə rəqabət mühitinin səmərəli olması və inkişafı üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilməli olan tədbirləri kompleks şəkildə aşağıdakı cədvəl № 3.1 veririk.

Cədvəl №3.1.

Müxtəlif bazarlarda rəqabətin dinamik vəziyyətindən asılı olaraq dövlət tənzimləmə mexanizmləri

<i>Inkişaf etmiş rəqabət mühitli bazarda</i>	<i>Kifayət qədər inkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda</i>	<i>Inkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda</i>
1.Dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinin antirəqabət fəaliyyətinin aradan qaldırılmasına yönəldilən tədbirlər		
Qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş rəqabət siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin izaş edilməsi	Qeyri-formal üstünlüklərin, dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə diskriminal yanaşma, əsası olmayan yoxlamaların aparılması, inzibati vasitələrlə təsirlərin göstərilməsi və s. halların aradan qaldırılması	Rəqabəti məhdudlaşdırma əməllərinə görə vəzifəli şəxslərin diskvalifikasiya edilməsi, zəruri hallarda cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə
2.Inzibati maneələrin tənzimlənməsinə yönəldilən tədbirlər		
Rəqabət mühitinin yeni inzibati maneələrin yaranmasından müdafiə.	Bazara yeni iştirakçının daxil olması üçün iqtisadi baxımdan əsassız qoyulan icazə, mütləq prosedur qaydaları və tələblərinin azaldılması; Nəzarət üzrə funksiyaların (sınaqların, ekspertizanın və ölçmələrin aparılması, yoxlamaların aparılması qaydaları və zamanının, cərimələrin məbləğinin və tətbiqi şərtlərinin,icazələrin verilməsi, fəaliyyətin dayandırılması şərtlərinin) düzgün həyata keçirilməsinin izlənilməsi; -Sahədəki təsərrüfat subyektlərinin sayına nəzarət; Əmtəə və xidmətlərin parametr və xarakteristikalarına dövlət tərəfindən qoyulan mütləq tələblərin sayının azaldılması.	Bazara daxil olan yeni iştirakçılar üçün inzibati maneələrin ləğv edilməsi; Nəzarət üzrə funksiyaların (sınaqların, ekspertizanın və ölçmələrin aparılması, yoxlamaların aparılması qaydaları və zamanının, cərimələrin məbləğinin və tətbiqi şərtlərinin,icazələrin verilməsi, fəaliyyətin dayandırılması şərtlərinin) səlahiyyət baxımından bölüşdürülməsi; Əmtəə və xidmətlərin parametr və xarakteristikalarına qoyulan yeni texniki rəqlamentlərin işlənməsi.
3. Rəqabətin infrastruktur maneələrinin tənzimlənməsinə yönəldilən tədbirlər		
Yaranan infrastruktur maneələrin izlənməsi	Daxili bazarda maliyyə resurslarının dəyərinin azaldılması və bu sahədə gələcəkdə investisiya məqsədlərinə yönəldilə biləcək uzun müddətli kredit resurslarının çatışmamazlığının azaldılması; İştirakçılar üçün informasiya maneələrinin azaldılması, fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin biznes aparmaları və qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması; Nəqliyyat, saxlama və daşıma ilə bağlı infrastrukturun inkişaf etdirilməsi; Enerji infrastrukturunu obyektlərinin istehlak obyektlərinin inkişaf planları ilə texniki və dəyər baxımından razılaşdırılmasında olan çətinliklərin	Sahəyə göstərilən maliyyə xidmətlərinin sayının və keyfiyyətinin artırılması üçün xüsusi maliyyə mərkəzlərinin yaradılması; Informasiya, analitik təhlil mərkəzlərinin, internet-portallarının və dövrü nəşrlərin yaradılmasına köməklik; Müxtəlif sahələrdə rəqabəti yüksəltmək məqsədi ilə mövcud nəqliyyat infrastrukturunun müasir tələblərə cavab verən səviyyədə yeniləşdirilməsi və restrukturlaşdırılması; Enerji infrastrukturunu obyektlərinin istehlak obyektlərinin inkişaf planları ilə texniki və dəyər baxımından razılaşdırılmaqla tikintisinin aparıl-

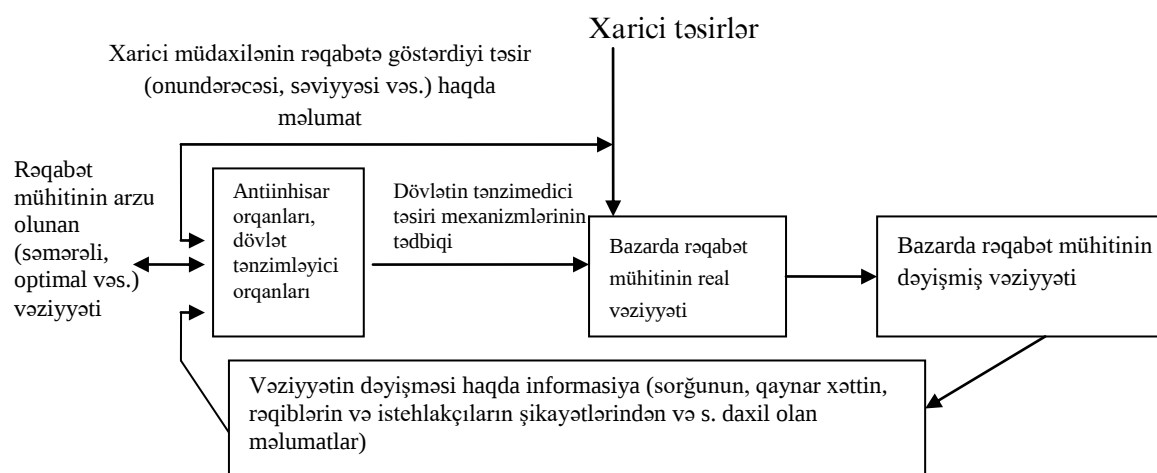
	aradan qaldırılması	ması, yeni təsərrüfat subyektlərinin qoşulma haqlarının aşağı salınması və bu haqların yüksəldilməsinə qarşı nəzarət
4. Təsərrüfat subyektlərinin antirəqabət fəaliyyətinin tənzimlənməsinə yönəldilən tədbirlər		
Kartellərin yaranması və onların dayanıqlığının azaldılması	Təbii inhisar subyektləri də daxil olmaqla bütün hökmran mövqeli təsərrüfat subyektlərinin qanunsuz fəaliyyətinin aradan qaldırılması; Bazarın digər iştirakçılarından kartellərin mövcudluğu haqda məlumatın alınması məqsədi ilə rəqabətin yoxlanılaraq müdafiəsi.	Təbii inhisar subyektlərinin əmtəələrinin ələdə olunmasında diskriminasiyaların aradan qaldırılması və onlardan istifadə qaydalarının təyini; Antiinhisar tənzimləmə orqanına bazarda sövdələşmə haqqında xəbər vermiş və axtarış əməliyyatlarında yaxından iştirak etmiş bazar iştirakçısının məsuliyyətdən azad edilməsinə dair hüquqi normaların qəbul edilməsi və tətbiqi.
5. Gömrük-tarif tənzimləməsinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilən tədbirlər		
Rəqabətə təsiri nöqteyi-nəzərindən fəaliyyət göstərən idxal və ixrac rüsumlarının təhlili və təftişinin aparılması	Fiskal və tənzimləyici təsiri güclü olmayan rüsumların sayının və ya ölçüsünün azaldılması Tənzimləyici təsirin gücləndirilməsi məqsədi ilə rüsumların dinamikasının dəyişməsi və onların müvəqqəti təsir sərhədlərinin müəyyən edilməsi	Nəticələri nəzərə alınmaqla daxili bazarın ticarət müdafiəsi tədbirlərinin (antidempinq, xüsusi gömrük tariflərinin tədbirləri və s.) tətbiqi
6. Orta və kiçik sahibkarlığa köməyə istiqamətlənmiş tədbirlər		
Inhisarlarla rəqabət aparmaq üçün kiçik və orta sahibkarlığın həyata keçirilməsi şəraitinin monitorinqinin aparılması	Kiçik sahibkarlıq və biznesə inzibati təsiri azaldan qanun layihələri paketinin qəbulu; Yoxlama və nəzərin aparılması zamanı sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi sisteminin genişləndirilməsi, lisenziyanın verilməsi, vaxtının uzadılması qaydalarının sadələşdirilməsi, qeyri-qanuni cərimə və sanksiyaların dəymiş zərərin ödənilməsi, bərpası sisteminin asanlaşdırılması; Mütləq sertifikatlaşdırılmalı olan məhsulların siyahısının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və prosedur qaydalarının sadələşdirilməsi, xərclərin azaldılması.	Dövlət qeydiyyatı, vergi hesabatı və mühasibat sənədlərinin sadələşdirilməsi, beynəlxalq standartlara keçid; Kiçik və orta sahibkarların dövlət sifarişlərinin, təbii inhisar sahələrinin sifarişlərinin əldə edilməsində iştirakını stimullandırmaq, onlar üçün maksimum əlverişli şərait yaratmaq
7. Rəqabətin tənzimlənməsində beynəlxalq təcrübəyə, elmin və innovasiyaların inkişafı ilə bağlı olan mexanizmlərin istifadəsinin artırılmasına yönəldilən tədbirlər		
İstehsalçıların texnoloji və marketinqlə bağlı innovasiyalardan istifadəsinin artırılması məqsədi ilə mənfəətin müəyyən faizinin (20-50% qədər) yeniliklərdən istifadəyə yönəldilməsi tələblərinin qoyulması, mənfəətin həmin hissəsinin vergidən azad edilməsi, işçilərin belə texnolojiya və innovasiyalardan istifadə edə bilməsi tələblərinin qoyulması, zəruri olduqda onların əlavə hazırlanması; Internet və virtual sorğu	Məhsulun müəyyən hissəsinin birja texnologiyalarından istifadə etməklə açıq satışlarda reallaşdırılmasına şərait yaratmaq və belə satışların həyata keçirilməsini təşkil etmək, bazara yeni iştirakçıların cəlb edilməsini təmin etməyə məqsədi ilə informasiya bülletenlərini internetdə yerləşdirmək, xüsusi yarmarka və beynəlxalq KIV-də təbliğat kompaniyaları aparmaq; Bazara giriş və oradan çıxış prosedurlarının şəffaflığını təmin etmək üçün «qaynar xətt», «onlayn müraciət» sistemindən istifadə; Başqa regionlardan iştirakçıların iştirakı üçün təşkilati-funksional şərait yaratmaq.	Tələbi daim artma ehtimalı olan bazar seqmentlərinin yaradılması üçün güzəştli vergi-kredit sistemindən istifadə; Bazarın vəziyyətini xarakterizə edən və istehsalçıların fəaliyyətini, istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini əks edirən göstəricilərin siyahısının mütləq dəqiqləşdirilməsi, istehsal, saxlama ilə əlaqəli olan mövcud azad güclər, məhsul artıqlığı və imkanlar haqda məlumatların biznes-qərarlarda öz əksini tapması haqda informasiyanın alınması, proqnoz-plan-faktiki məlumatların dərc edilməsi, xüsusi məlumat bloku adı altında internetdə yerləşdirilməsi, nəşr edilməsi.

(anketləşdirmə, dialoq, test və s.) sistemindən istifadə etməklə cəmiyyətin rəqabətin tənzimlənməsinə cəlb edilməsi, rəqabət mədəniyyətinin təbliği.		
--	--	--

Sxem mövjud iqtisadi ədəbiyyatlara əsaslanaraq tərtib olunmuşdur.

Bu kompleks dövlət tənzimləmə tədbirlərinin reallaşdırılması üçün aşağıdakı funksional sxemin tətbiq edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Sxem 3.1 . Bazarda rəqabətin dinamik vəziyyətinin tənzimlənməsi mexanizminin funksional sxemi.

Sxem 3.1-dən göründüyü kimi rəqabətin dövlət tənzimlənməsində əsas şərt əks əlaqənin olması və müəyyən dəyişikliklərdən, tənzimləmə təsirlərinin nəticələrindən dövlət orqanlarının xəbərinin olmasıdır ki, bu da bazarda rəqabətin vəziyyətini daim nəzarətdə saxlamağa imkan verir. tənzimləmə sisteminin əsasında dövlət orqanı durur və onun tənzimləyici təsiri ilə xarici təsir rəqabət mühitinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Əsas məqam xarici təsirlər haqda tənzimləyici orqanın məlumatlanmasıdır və bu da onun tənzimləmə mexanizmlərini korrektə etməsinə imkan verir. Nəticədə xarici təsirlərə qarşı və ya onları nəzərə alan tənzimləmə sistemi formalaşdırılır.

Fikrimizcə, müasir dövrdə ən əsas problemlərdən biri haqsız rəqabət formalarından geniş istifadə olunması hallarıdır ki, bu da həm cəmiyyətin və təsərrüfat subyektlərinin, həm də dövlətin iqtisadi maraqları arasında tarazlığın

pozulmasına səbəb olur, milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan iqtisadi təhlükəsizliyin təmini üçün maneə yaradır. Ona görə qloballaşma və integrasiya proseslərinin intensiv inkişaf etdiyi bir dövrdə iqtisadi təhlükəsizlik baxımından rəqabətin tənzimlənməsində texniki rəqlamentlərin gözlənilməsini vacib hesab edirik və onun məqsədləri qisminə «istehlakçılara yalan məlumat verməklə onları yanıltma hallarının qarşısının alınması»nı da daxil etmək zəruri hesab olunur.

Beləliklə, aparılan tədqiqat göstərir ki, rəqabətin qiymətləndirilməsinin ənənvi yanaşmanın çatışmamazlıqları rəqabətin bazar iştirakçılarının sayına əsasən zəif, orta və güclü kimi təyin edilməsindən yaranır və belə yanaşma onun dövlət tənzimlənməsinin səmərəsini azaldır. Ona görə həkazırkı şəraitdə rəqabətin vəziyyətini qiymətləndirərkən onun üç dinamik vəziyyətini-*inkişaf etmiş rəqabət, kifayət qədər inkişaf etməmiş rəqabət və inkişaf etməmiş rəqabət* vəziyyətini təhlil etmək və rəqabətin iştirakçıların sayı ilə deyil, onların istehlakçıların tələblərini ödəməsinə münasibəti ilə təyin edilməsini üzə çıxartmağa imkan verir. Bu əsasda da məhsul istehsalçıların rəqabətinin tənzimlənməsi mexanizmlərini təkmilləşdirməyə imkan verən kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına şərait yaradır. Bu isə integrasiya şəraitində davamlı inkişafı əsas strategiya seçən ölkəmizdə antiinhisar tənzimlənməsi nin prioritetlərini müəyyənəşdirməyə imkan verir.

3.2. Inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin regional aspektləri

Inhisarçılıq fəaliyyətinin makroiqtisadi səviyyədə təhlili göstərir ki, onun milli iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrdə tənzimlənməsi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Son illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş və uğurla reallaşdırılması sayəsində regionların potensialı və bazarın tutumu kəskin artmışdır. Digər tərəfdən tarixən regionlarda bazar subyektlərinin sayının az olması da regionlarda inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin spesifik jəhətlərini müəyyənəşdirir. Ölkəmizdə müasir şəraitdə regionların rəqabət mühitinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin çətinliyi həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət göstəricilərinin

qeyri-dəqiqliyi, informasiya-statistik məlumatların kifayət qədər olmaması və c. ilə şərtlənir. Belə ki, regional əmtəə bazarlarında fəaliyyət göstərən yerli və xarici təsərrüfat subyektlərinin vəziyyətini qiymətləndirmək və müəyyən etmək üçün informasiya əldə etmək mütləqdir, lakin region bazarının müəyyən dərəcədə qapalı olması institussional bazanın kifayət qədər formalaşması cətinlik yaradır. Bunlarla yanaşı vəzi bazar subyektlərinin kommersiya sirrinə istinadən bu informasiyanı vermirsə, bu da son nəticədə informasiyanın saxtalaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən müasir tələblərdən və bazarın inkişaf dərəcəsindən asılı olaraq regionlarda statistik hesabatların formalarının təkmilləşdirilməsinə, bəzi hallarda sadələşdirilməsinə, bir sıra hallarda isə modernləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Digər problem regional bazarlarda məcmu tələblə məcmu təklifin orta və uzun müddətli dəyişmə tendensiyasına nəzarət və onu müşahidə regionlarda demək olar ki, yox dərəcəsindədir və bir çox bu kimi mürəkkəb proseslər müxtəlif ərazilərdə qeyri-bərabər sürətdə həyata keçirilir. Həmçinin bir sıra regional iqtisadiyyatın təkrar istehsal strukturuna əsasən təşkil olunduğundan əmtəə bazarları yerli tələbləri tam ödəyə bilmir. Nəticədə regionların təsərrüfat komplekslərinin restrukturlaşmasının ilkin mərhələdə olması, 2004-2008-ci illərri, 2009-2013-jü illəri əhatə edən birinci və ikinci proqramın reallaşdırılmasına baxmayaraq regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı tədbirlərin hələ davam etməsi (regionların inkişafı ilə bağlı tədbirlər regional iqtisadiyyatların formalaşması prosesinin reallaşdırılması bir mənalı olaraq regionlarda da inhisarçılığın tənzimlənməsi, rəqabət mühitinin zəruri tələblərə cavab verməsi istiqamətində çox iş görmək lazımdır. Belə hesab edirik ki, regionlarda bazarların rəqabət vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün ona sistemli yanaşmaq və onu bir neçə mərhələdə həll etmək lazımdır. Birinci növbədə regional bazarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, onların yerləşdiyi ünvan-ərazi, mülkiyyət növü və hər birinin istehsal etdiyi məhsulun özü, onun sayı haqda məlumatlar son nəticədə əmtəə bazarının coğrafi sərhədlərini və strukturunu təyin etməyə imkan verir. Daha sonra regional bazarın sahə və alt sahə strukturu müəyyən edilməlidir. Bu zaman həmin bazarın sahə və alt

sahələrin iqtisadi və sosial əhəmiyyətli olması təyin edilir və onların iqtisadiyyatın strukturunda xüsusi çəkisi müəyyənləşdirilir ki, bu da həmin regionun iqtisadiyyatının vəziyyətini, potensialını və ölkə iqtisadiyyatı üçün onun əhəmiyyətini bir daha aşkara çıxarmağa imkan verir. Sahələr üzrə rəqabət şəraitini iki istiqamət üzrə: sənaye sahəsi və ya istehsal sahəsinin rəqabət üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi, habelə və sahə daxilində rəqabət şəraitinin təhlili üzrə müəyyən etmək olar. Ümumilikdə, sənaye sahəsi və ya istehsal sahəsinin rəqabət üstünlüklərinin qiymətlən-dirilməsinin özü çətin bir proses olmaqla, əsasən, sahə anlayışının və onun sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyi ilə bağlıdır. İkinci çətinlik yaradan hal yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi uyğun baza sahələri ilə müqayisədə sahənin üstünlüklərinin olması ilə bağlıdır ki, bu da ödənilən tələbinə uyğun gəlməsi, istehlakçıların profili, məhsulun həyat tsikli və s. ilə əlaqəli şəkildə təyin edilməlidir. Təcrübədə isə bir-birinə tam identik olan sahələri tapmaq praktiki olaraq mümkün deyildir. Yalnız iri klasterlərin parametrləri identik ola bilər ki, bu da əsas etibarlı ilə əməyin məhsuldarlığının müqayisə edilməsi ilə təyin edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici digər təsərrüfat subyektnin başqa xarakteristikaları ilə birgə sahənin məhsulunun alıcılarının tələbatlarının təmininin keyfiyyətini də müəyyən etməyə imkan verir.

İkinci mərhələdə əmtəə qrupları üzrə göstəricilər təyin edilir. Amma bu mərhələdə bazarın həcmnin böyük olması aparılan tədqiqatın da geniş olmasıqnlı tələb edə bilər. Nəticədə isə vaxt itkisinin çox olması, alınan nəticələrin isə əhəmiyyətinin az olması halı ilə üzləşə bilərik. Bu baxımdan biz təhlil apararkən əmtəələri, iş və xidmətləri sosial əhəmiyyətinə görə; əmtəə, iş və xidmətin qıtlığına görə; dünya bazarında və yerli bazarda əmtəənin, iş və xidmətin rəqabətqabiliyyətli olmasına görə və nəhayət, istehsal edilən, görülmə iş və xidmətlərin regionun və dövlətin struktur siyasətinin prioritetlərinə aid olmasına görə bölünməsinə zəruri hesab edirik. Beləliklə, əgər regional əmtəə və xidmət bazarlarında iki və ya bir təsərrüfat subyekti fəaliyyət göstərsə, bu artıq inhisarçılığın və oliqapoliyanın olmasına işarədir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi dövlətin siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmasını nəzərə alsaq onda regionlar üzrə bir sıra təbii inhisar məhsullarının tariflərinin diferensial təyin edildiyi aydın olur. Məsələn, sudan istifadə və tullantı sularının axıdılması xidmətləri üzrə istehlakçı qruplarının tariflər (cədvəl 2.15) iri şəhərlərdə və inkişaf etmiş Abşeron regionunda digər regionlara nisbətən daha yüksəkdir. Bu, ilk növbədə onlarda mövcud iqtisadi dövriyyənin yüksək olması və ümumən davamlı inkişafın əsas tələblərindən biri olan resurslara qənaət prinsipinin gözlənilməsindən irəli gəlir, digər tərəfdən regionların inkişafına stimül vermək məqsədini güdür.

Cədvəl № 2.15

Sudan istifadə və tullantı sularının axıdılması xidmətləri üzrə istehlakçı qruplarının tarifləri

Su təchizatı xidməti üzrə			
Sıra №-si	İstehlakçı qrupları	Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Şirvan, Xırdalan şəhərləri və Abşeron rayonu üzrə	Digər regionlar üzrə
		Tariflər 1 m ³ üçün ƏDV ilə	Tariflər 1 m ³ üçün ƏDV ilə
1.	Əhali	30,0 qəpik	25,0 qəpik
2.	Digər sahələr	1,0 manat	1,0 manat
3.	Sudan xammal kimi istifadə edənlər	12,0 manat	12,0 manat
Tullantı suyunun axıdılması xidməti üzrə			
Sıra №-si	İstehlakçı qrupları	Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Şirvan, Xırdalan şəhərləri və Abşeron rayonu üzrə	Digər regionlar üzrə
		Tariflər 1 m ³ üçün ƏDV ilə	Tariflər 1 m ³ üçün ƏDV ilə
1.	Əhali	6,0 qəpik	6,0 qəpik
2.	Digər sahələr	30,0 qəpik	30,0 qəpik

Sıra №-si	İstehlakçı qruplarının təsnifatı
	I qrup istehlakçılar
1.	Əhali
1.1.	Yaşayış mənzilləri, fərdi yaşayış evləri, yataqxanalar, yaşayış binalarındakı mənzildənkənar köməkçi sahələr, təsərrüfat tikililəri, fərdi qaraclar, bağ və həyətyanı sahələr.
Qeyd: I bəndində göstərilən mənzillərdən və binalardan istehsal, xidmət və ticarət məqsədləri üçün istifadə olunursa və ya həmin mənzillər və binalar gəlir əldə etmək məqsədi ilə fiziki və hüquqi şəxslərə icarəyə verilsə, onda istifadə olunan suyun və axıdılan tullantı suların haqqı uyğun qrup istehlakçıları üçün nəzərdə tutulmuş tariflə ödənilməlidir.	
	II qrup istehlakçılar
2.	Digər sahələr (büdcə təşkilatları, istehsalçılar, ticarət və xidmət sahələri, digər hüquqi və fiziki şəxslər)
2.1.	I və III qruplara aid olmayan bütün istehlakçılar.
	III qrup istehlakçılar
3.	Sudan xammal kimi istifadə edənlər
3.1.	Sudan xammal kimi istifadə etməklə pivə, spirtli və spirtsiz içkilər istehsal edən sahələr.
Sayğac quraşdırılmamış mənzillərdə adambaşına su istehlakı norması - 5 m ³	

Ölkəmizdə 2013–cü ilin Prezident İ.Əliyev tərəfindən İKT ili kimi elan olunması bu sahəyə diqqəti artırdı. "Azərbaycan bu gün digər ölkələrin peyk sistemi obyektlərinin icarəsinə böyük məbləğ xərcləyir. Belə ki, beynəlxalq və şəhərlərarası rabitənin müəyyən hissəsi və respublikadakı radio və televiziya resurslarının əsas hissəsi peyk rabitəsinə əsaslanır. Azərbaycan relyefinin 50 faizinin dağ silsilələrindən təşkil olunması və peyk rabitəsi sisteminin daha operativ təşkili üçün imkanlar nəzərə alınmaqla bu xidmətlərə tələbat təqribən 4 dəfə artacaq. Buna görə də Azərbaycanda peyk rabitəsi xidmətlərinin daha geniş və keyfiyyətli tətbiqi və orbitə şəxsi geostasionar peyklərin buraxılışı ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük töhfə olacaq" deyə qeyd edir.[18] Qeyd etməliyik ki, telekommunikasiya bazarında rəqabət inkişaf və yeniliyin açarı olduğundan mobil arabağlantının təmini rəqabətin əsasını formalaşdırır. Arabağlantının təşkili zamanı ən çox anlaşılmazlığa və uzun müzakirələrə səbəb olan isə arabağlantının iqtisadi tərəfidir. Arabağlantı qiymətlərinin səviyyəsi bazara yeni girən operatorların iqtisadi cəhətdən rəqabətqabiliyyətinə birbaşa təsir edir, onların gələcək fəaliyyətini müəyyən edir. Bu baxımdan Regional Rabitə Birliyinin (RRB) Rabitə iqtisadiyyatı komissiyasının 7 mart 2012-ci il tarixli 29/15 nömrəli "Arabağlantı tariflərinin formalaşdırılması və istifadəsi praktikası" qərarı və RRB-nin Tarif siyasəti işçi qrupunun "Mobil rabitə xidmətləri üzrə operatorlararası hesablaşma qiymətlərinin formalaşdırılması prinsipləri ilə bağlı qarşılıqlı anlaşma bəyannaməsi" layihəsi arabağlantı qiymətlərinin formalaşdırılmasına və rouminq tariflərinə birbaşa təsir göstərmək üçün qəbul edilmişdir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, "Bakcell" MMC-nin cavabdeh "Azercell Telekom" MMC-yə qarşı 1 avqust 2006-cı il tarixli Arabağlantı Müqaviləsinə Əlavə Razılaşmanın 3 aprel 2009-cu il tarixindən bağlanılmış hesab olunması və 15 milyon manatdan artıq həcmdə zərərin ödənilməsi barədə iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət etmişdi və həmin iddia 2013-cü ilin fevralında təmin edilib. Əsas səbəb qismində isə RİTN tərəfindən 2009-cu ilin aprel ayında qəbul edilmiş müvafiq normativ aktdan sonra arabağlantı tarifini 2 qəpik səviyyəsi və "Azercell Telekom" MMC bu məsələ üzrə əməkdaşlıq etməyə

razı olmaması, RİTN tərəfindən qəbul olunmuş sənədin tələbini yerinə yetirməkdən boyun qaçırması, "Azercell Telekom" MMC son vaxtlara qədər çox yüksək pərakəndə qiymətlərini saxlaması və yalnız bu yaxınlarda - pərakəndə tarifi endirilməsi istiqamətində bazarda Bakcell-in təşəbbüsü ilə artan təzyiqlər nəticəsində müştərilər üçün qiymətləri endirmək məcburiyyətində qalması göstərilir. Onu qeyd etmək ki, yeni arabağlantı tarifi istifadəçilər üçün pərakəndə tarif qiymətlərinin kəskin endirilməsinə şərait yaradır. Məlumat üçün qeyd etmək ki, Bakcell-in şəbəkəsi ölkə əhalisinin 99%, ölkə ərazisinin 92%-ni (işğal olunmuş ərazilər istisna olmaqla) əhatə edir. İnnovasiyalar sahəsində lider olan şirkət, Sür@ xidməti və yeni tərəfdaşlıqları vasitəsilə Azərbaycan əhalisini ən yüksək səviyyəli mobil internet xidmətləri ilə təmin edir. 257 pərakəndə satış nöqtəsi və həftənin 7 günü, günün 24 saati fəaliyyət göstərən 7 Müştəri Xidmətləri Mərkəzində istifadəçilərə ən üstün müştəri təcrübəsi təklif olunur. "Azercell Telekom" MMC 2012-ci il ərzində 1000-ə yaxın yeni radio baza stansiyası qurulub, Müştəri Xidmətləri mərkəzlərinin sayı 54-ə (32-si bölgələrdə olmaqla) çatıb. Şəbəkəsi ölkə əhalisinin 99,8%-ni əhatə edən "Azercell"-in abunəçi sayı 2012-ci ildə 4,4 milyonu keçib. 2012-ci ildə də "Azercell" sosial layihələrə böyük önəm verib və bu istiqamətdə xərclədiyi vəsait 1,6 milyon manat olub. "Azercell" ötən il ərzində həm də İnformasiya Texnologiyaları sahəsində "start-up" layihələrin dəstəklənməsinə də xüsusi önəm verib, gənclərin bir sıra biznes ideyalarının həyata keçirilməsini maliyyələşdirib. "Azercell" sosial media sahəsində də Azərbaycanın ən populyar brendi olaraq qalmaqdadır ("Socialbakers" şirkətinin reyting cədvəlinə əsasən). "Azercell" tərəfindən müxtəlif sosial şəbəkələr vasitəsilə həm maraqlı xidmətlər təklif edilir, həm də müştəri xidmətləri göstərilir [17].

Nəzərə alaq ki, rouminq tarifləri yerli mobil operatorlar ilə digər ölkələrin mobil operatorları arasında qarşılıqlı qaydada razılaşdırılmış qiymətlərdən, həmin qiymətlərə yerli operatorun qiymət əlavəsindən, ƏDV-dən və beynəlxalq danışıq tariflərindən formalaşır. Bu səbəbdən də, rouminq tariflərinin endirilməsi məqsədilə Azərbaycanın mobil operatorları tərəfindən digər xarici

ölkələrin operatorları ilə danışıqlar aparılmışdır. Hazırda “Azercell Telekom” MMC 152 ölkənin 406 operatoru ilə, “Bakcell LTD” MMC 160 ölkənin 302 operatoru ilə və “Azerfon” MMC 124 ölkənin 248 operatoru ilə rominq müqavilələri vardır.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf və Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları nazirlikləri tərəfindən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən mobil operatorlarla-“Azercell Telekom”, “Bakcell LTD”, “Azerfon” müzakirələr aparılaraq tətbiq etdikləri rouminq tariflərinə yenidən baxılmış, beynəlxalq təcrübəyə uyğun və reallığı əks etdirən tariflərin tətbiq edilməsi üçün zəruri qərar qəbul edilmişdir. Belə ki, “Azercell Telekom” MMC tərəfindən 31 ölkənin “Bakcell LTD” MMC tərəfindən 25 ölkənin operatoru ilə, eyni zamanda, “Azerfon” MMC-nin və “Azerfon-Vodafone” şirkəti tərəfindən MDB-nin 6 ölkəsi ilə rouminq tariflərinə, əsasən də Azərbaycana zənglərdə 13%-56%, daxil olan zənglərdə 24%-52%, yerli çıxış zənglərinə 18%-39%, MDB ölkələrinə çıxış zənglərində 20%-48%, SMS-lərdə 10%-63% və GPRS-lərdə 22%-81% endirimlər edilmişdir.

Hesab edirik ki, MDB məkanında vahid endirimli rouminq tariflərinin tətbiqi, operatorların trafik həcmnin artmasına, göstərilən xidmətin sayın artması hesabına isə endirim nəticəsində zərərin bağlanmasına və gəlirin əldə edilməsinə səbəb ola bilər.

Qloballaşma şəraitində ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatının əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edən rəqabət mütinin formalaşdırılması və inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin institusional «təşkil edilməsi»nin təkmilləşdirilməsi sahəsində dövlət tədbirlərinin əhəmiyyəti danılmazdır. Bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin artırılmasında respublikada regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı aparılan islahatların da rolu böyükdür. Belə ki, regionların sosial-iqtisadi sistemində mövcud olan institutlar bütün regional iqtisadi subyektlərinin davranışını formalaşdıraraq fəaliyyətini tənzimləyir və onların rəqabət mübarizəsinə şərait yaradır. Belə institutlar formal və qeyri-formal institutlara bölünməklə regional subyektlərin rəqabət

mübarizəsində iştirakına imkan verir. Əgər formal institutlar regional rəqabət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə məşğul olan müvafiq təşkilat və idarələdirsə, qeyri-formal institutlar kimi regionun sosial-mədəni inkişafına təsir göstərən iqtisadi fəaliyyətin və rəqabət mübarizəsinin iştirakçıları arasında adət-ənənələri, əhalinin mentaliteti və mədəniyyəti, əxlaqi normaları çıxış edir.

Ümumən, fikrimizcə regionlarda və onun təmsilində ölkədə rəqabət mühitinin formalaşmasına müsbət təsir edən institutsional dəyişikləri həyata keçirmək üçün bu institutların rəqabət mühitinə təsir etmə şərtlərini müəyyənləşdirmək və təhlil edərək dəyərləndirmək zəruridir. Əsasən isə rəqabət mühitini formalaşdıran və onu tənzimləyə bilən müxtəlif institutların fəaliyyətinin öyrənilməsi böyük maraq doğurur (7) və bunu aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar.

Cədvəl № 3.3

Regional rəqabət mühitinin institutsional təşkilinin xüsusiyyətləri

№	Institutun adı	Rəqabət şəraitinin artırılmasını təmin edən institutsional şərtlər
1	Dövlət idarəetmə institutu	dövlət və regional səviyyələrdə iqtisadi subyektlərin regiondaxili, regionlararası, ölkədaxili və beynəlxalq rəqabətdə iştirakına şəraiti təmin edəcək strategiya, proqram və tədbirlərin qəbulu
		rəqabət münasibətlərinin inkişafı məqsədi ilə antiinhisar tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi, regional iqtisadiyyata həddən artıq dövlət müdaxiləsinə gətirəcək (mərkəzləşmə) hallarının qarşısının alınması mexanizmlərinin yaradılması
		rəqabət mühitinin formalaşmasında iştirak edən idarəetmə strukturlarının fəaliyyətinin optimallaşdırılması, müxtəlif idarə və təşkilatların qarşılıqlı fəaliyyətinin genişləndirilməsi, şəffaflığın qorunması
2	Mülkiyyət institutu	rəqabət şəraitində mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin, bölgüsünün və xüsusiyyətinin (mübadilə qaydalarının, fəaliyyəti həyata keçirmək üzrə hüquqların əldə edilməsi, resursların əlçatan olması, mülkiyyət hüququnun müdafiəsi mexanizmi) səmərəliliyinin artırılması
3	Istehsal institutu	istehsal edilən məhsulun (işin, xidmətin) texniki səviyyəsinin və keyfiyyətinin artırılması
		istehsalın bütün sahələrində innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsi
4	Istehlak institutu	istehlakçıların yerli istehsal məhsullarına üstünlük verməsi
		innovasiyalı məhsulları qəbul etmə, onlara üstünlük vermə
5	Bazar institutu	iqtisadiyyatda sahibkarlıq sektorunun artırılması, özəlləşdirmənin başa çatması, bazar münasibətlərinin inkişafı
		bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi
		ixrac yönümlü sahələrin üstünlük təşkil etməsinə istiqamətlənən səmərəli inkişaf
6	Maliyyə-kredit institutu	yerli və xarici investisiyaların regional iqtisadiyyata, xüsusilə qeyri-neft sektoruna cəlb
		investisiya sığortası, fransayzing, lizing, faktoring və s. kimi maliyyə-kredit münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, modernizasiya və yeni texnologiyaların cəlb edilməsinə dəstək
7	Təhsil institutu	professional hazırlığın keyfiyyətinin artırılması, əmək məhsuldarlığının artırılması
8	Mədəniyyət institutu	iqtisadi davranış normalarının, işgüzar danışıqların, rəftarın, rəqabət münasibətlərinin reallaşmasında inam və səmimiyyət dərəcəsi, rəqabət münasibətlərini əks etdirən stereotiplərin formalaşdırılması

Belə iqtisadi institutların məcmusu və onların formalaşdırıldığı, yerinə yetirdiyi şərtlər regionların, onların iqtisadi subyektlərinin ölkə və beynəlxalq miqyasda müəyyən edilmiş norma və qaydalar əsasında rəqabət münasibətlərinə cəlb edilməsinə imkan verir, rəqabətin qorunub saxlanması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi isə rəqabətin institutsional mühitini əlverişli edir ki, bu da davamlı inkişafın əsas məqsədlərindən biridir. Nəhayət bütün bunlar yaxın gələcəkdə ölkəmizdə rəqabət mühitinin şəffaf və təkmil olmasına xidmət edərək, onun davamlı sosial-iqtisadi inkişafına zəmin yaradaraq antiinhisar tənzimləməsinin təkmilləşdirilməsinə, bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin prioritetlərini reallaşdırmağa imkan verəcək.

3.3. Qloballaşma şəraitində dövlətin antiinhisar tənzimlənməsinin prioritetləri

Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadiyyatına fəal inteqrasiya olunması, xarji-iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması dövlət tənzimlənməsinin bütün istiqamətlərdə olduğu kimi dövlətin antiinhisar siyasətinin xarakterini, forma, metod və mexanizmlərini əsaslı keyfiyyət dəyişikliyinə uğratdı. Bütün bunlar öz növbəsində tədqiqatın əvvəlki fəsil və paraqraflarında Azərbaycanı inhisarçılıq fəaliyyəti ilə bağlı aparılmış sistemli təhlildə əldə olunan nəticələrə əsaslanaraq dəyişən şəraitə və tələbə uyğun olaraq yaxın gələcək üçün ölkəmizdə dövlətin antiinhisar tənzimlənməsinin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsini obyektiv zəruriyyətə çevirmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyasının qəbulu bu istiqamətdə atılmış, çox mühüm bir addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Məlumdur ki, inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən antiinhisar tənzimləmə tədbirləri bir tərəfdən daxili bazarda rəqabət mühitinin qorunması, digər tərəfdən isə dünya bazarlarında inhisarçı təsərrüfat subyektlərin (məsələn, TMK) fəaliyyətinə köməklik göstərməklə onların dünya bazarında milli maraqların müdafiə olunması amili kimi təşkil edilir. Antiinhisar siyasəti

baxımından milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf keçidi təmin etmək üçün dövlət tərəfindən təsir əsasən ölkədə effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılması təbii inhisar sahələrində qiymət siyasətinin reallaşma mexanizmlərinin formalaşması, onun dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istehlakçıların hüququnu qorumaqla jəmiyyətdə sosial səmərənin artırılması mühüm aktualıq kəsb edir. Digər tərəfdən texniki-texnoloji dəyişikliklərin sürəti, risklərin artan səviyyəsi və qeyri-müəyyənliklər şirkətləri aktivlərini birləşdirməyə təhrik edir və nəticədə iri korporativ strukturların yaranması, onların transmilli əhəmiyyət kəsb etməsi təsərrüfat həyatının inhisarlaşması ilə sıx bağlı olub müxtəlif bazarlarda rəqabət mühitinə təsirsiz ötürşür. İqtisadi fəaliyyətin qloballaşması daha çox latent xarakterə malik olan beynəlxalq kartellərin də yaradılmasını və genişləndirilməsini aktivləşdirir. TMK məhz inhisarçı subyekt kimi qiymətləndirildiyindən son illərədək onlara münasibət neqativ olaraq qalmaqda idi. Amma onların rəqabəti məhdudlaşdıran mövqeyi ilə yanaşı qloballaşma və integrasiya şəraitində dövlətləri və sahibkarları bir araya gətirən, birləşdirən, investisiyaları müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarına cəlb edən müsbət tərəflərini də nəzərə almaq zəruridir. Milli iqtisadiyyatın iqtisadi böhranlara qarşı dayanıqlı və inkişaf baxımından davamlı olması üçün daha bir təzahürün, yəni təsərrüfat subyektlərinin inhisarların təcrübəsindən istifadə etməsi hallarının olması da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Ona görə əsaslı olaraq qeyd etməliyik ki, məhz böhran və təhlükələrin artdığı bir zamanda inhisarların yaranması halları da çoxalır, bir növ inhisarların yaranması böhranların nəticəsi kimi çıxış edir. Davamlı inkişaf modelinə keçid və dünya iqtisadiyyatına fəal integrasiya şəraitində dövlətin antiinhisar tənzimlənməsi nin prioritetlərindən ən əsası kimi inhisarların məhdudlaşdırılması deyil, onların təsirinin azaldılması, neytrallaşdırılması, inkişaf vəziyyətindən asılı olaraq ölkə üçün optimal hesab edilən rəqabət mühitinin formalaşdırılmasıdır. Integrasiya proseslərinin nəticəsi kimi milli sərhədlərin dünya təsərrüfat subyektlərinin üzünə açılması, daxili bazarın qorunması və milli təhlükəsizliyin təminin vəhdətindən boğan bir strategiyanın formalaşdırılması isə dövlətin antiinhisar siyasətində bu vəzifələrin

kompromisinin tapılmasını tələb edir. Bu baxımdan global səviyyədə ticarətə məhdudiyyətlərin azaldılmasının təmin edilməsi məqsədilə ÜGT-nin 2005-ci ilin iyununda qəbul etdiyi “Dünya Ticarətinin Təhlükəsizliyi və sadələşdirilməsi»nin əsasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən - “Çərçivə Standatları” strategiyası həyata keçirilir. Qlobal ticarətə məhdudiyyətlərin azaldılmasını təmin etmək üçün əsas məqsəd təchizat xəttində standartları müəyyən etmək; bütün nəqliyyat növləri üçün vahid təchizat xəttinin idarə edilməsini təmin etmək; gömrüyün rolu, funksiyaları və imkanlarını artırmaq; müxtəlif ölkələrin gömrük idarələri arasında əməkdaşlığı və mərkəzlə yerlərin gömrük idarələri arasında əlaqəni gücləndirmək; ölkələr arasındakı malların rahat hərəkətini təşviq etməkdən ibarətdir. Müasir dövrdə inhisarçılığın yaranmasının, sövdələşmələrin, «bir əldən» probleminin, haqsız rəqabət formalarının aradan qaldırılması, rəqabətin isə artırılması üçün əsas element kimi aşağıdakılar nəzərə alınır: ölkəyə gətirilən, ölkədən çıxarılan və tranzit kimi keçən mallar barədə ÜGT-nin standart Məlumatlar Modelindən istifadə edərək elektron məlumatların uyğunlaşdırılması; iqtisadi təhlükəsizliyə qarsı olan hədələri aradan qaldırmaq üçün riskin idarə edilməsi siyasətinin gömrük orqanları tərəfindən tətbiq edilməsi və digər dövlət orqanları ilə (məsələn, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Milli Sahibkarlığa Kömək Fondu və s.) bu sahədə əlaqənin genişləndirilməsi; gömrük idarəsi təchizat xəttində minimal təhlükəsizlik standartlarının (əsasən, rentgen masınları və radiasiya detektorları kimi askarlama avadanlıqlarından istifadə edərək, idxal və ixrac edilən yüksək riskli malların yoxlanılması), texniki və ekoloji keyfiyyət sertifikatlarının tətbiqi; qanunvericiliyə və dünya üzrə ən yaxşı təcrübəyə riayət edən şirkətlərə güzəstləri tətbiq etmək və s..

Bazarda rəqabət vəziyyəti daim inkişaf etdiyindən bu dəyişiklikləri sisteməlik müşahidə etmək, rəqiblərin imkanlarını düzgün qiymətləndirmək, təsərrüfat subyektlərinin seçdikləri strategiyaların rəqabətə dayanıqlı olmasını yoxlamaq dövlət orqanlarının bir vəzifəsi kimi çıxış etməlidir. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək baxımından antiinhisar

tənzimlənməsi nin həyata keçirilməsində əsas çətinlik törədən problem isə rəqabət qabiliyyətinin dərəcəsinin müəyyən edilməsidir ki, bu da müqayisə üçün baza obyektlərinin seçilməsində (ölkə daxili və xarici), resursların istifadəsində məhsuldarlıq meyarlarının («itkisizlik» və ya bazara sahib olduğu hissəsinin genişləndirilməsi prinsipinin) seçilməsində, ölkə sərhədlərindən kənarda olan bazarı müşahidə etmək imkanında və s. öz əksini tapır. Antiinhisar tənzimlənməsi ni həyata keçirərkən ümumilikdə milli iqtisadiyyatın və sahənin strukturunun rəqabətqabiliyyətlik baxımından təyini həyata keçirilməlidir. Prinsip etibarı ilə rəqabətin güclü və ya zəif olma dərəcəsinə, onun intensivliyinə bir çox amillər təsir edir. Lakin onların arasında daha çox rast gəlinənləri kimi rəqib təsərrüfat subyektlərinin sayı və müqayisədə gücü, tələbin həcm və dinamikasının dəyişməsi, rəqiblərin istehsal-bazar fəaliyyətinin diversifikasiyası dərəcəsi, bazara daxil olmada və ondan çıxmada mövcud olan maneələr, baryerlər, sıx əlaqəli, qonşu olan bazarlardakı vəziyyət, təsərrüfat subyektlərinin strategiyaları və s. aiddir və onların təhlil edilərək proqnozlaşdırılması, integrasiya proseslərində dövlətin həyata keçirdiyi antiinhisar siyasətində bu amillərin daha geniş nəzərə alınması vacibdir. Eyni zamanda təsərrüfat subyektlərinin dövlət tərəfindən həyata keçirdiyi müəyyən tədbirlərə cavab reaksiyasının da istiqamətləri, meylləri və necə ola biləcəyi müəyyən edilməlidir. Qloballaşma dövründə KIT, istehsal və nəqliyyat texnika, texnologiyalarının, üfüqi şəbəkə ticarət sisteminin inkişaf etdiyi bir şəraitdə rəqabət imkanlarının artması həyata keçirilən antiinhisar tənzimlənməsi ndə aşağıdakı amillərin də nəzərə alınmasını zəruri edir:

- rəqib təsərrüfat subyektlərinin mənfəətinin artma templəri və həcmi;
- təsərrüfat subyektlərinin istehsal-satış siyasətinin məqsəd və motivlərinin;
- təsərrüfat subyektlərinin öncə tətbiq edilmiş və cari satış strategiyalarını;
- istehsal xərclərinin strukturunu;
- istehsal və satış təşkilatlarının strukturunu;

– idarətmə mədəniyyətinin səviyyəsini.

Bazar iştirakçılarının arzu olunan səmərəlilik və innovasiyon davranışına yönəlmiş tədbirlərin əhəmiyyəti artır. Posmindustrial iqtisadiyyat, bazar subyektlərinin iqtisadi əlaqələrinin mürəkkəbləşdiyi və rəqabətin xarakterinin, formalarının dəyişməsi bazarda təsərrüfat subyektlərinin davranışının dəyişdirilməsini, korrektə edilməsini tələb edir. Tənzimlənmənin “davranış” üsulları bazarda daha səmərəli fəaliyyəti olan təsərrüfat subyektlərini dəstəkləyir. İqtisadi qloballaşmanın və milli bazarların dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasının təsiri altında transmilli əməliyyatlar aparan, müxtəlif ölkələrin istehlakçılarının mənafeyinə və dünya bazarında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyinə təsir göstərən transmilli biznes sistemlər yaranır.

Müxtəlif ölkələrin rəqabət mühitini inkişaf etdirmək, beynəlxalq əməkdaşlıq institutları və mexanizmini yaratmaq, onları təkmilləşdirmək istəyi müxtəlif dövlətlərə aid olan qərarların uyğunlaşdırılmasını və ya qəbul edilməsi sahəsində geniş əməkdaşlığı zəruri edir. Son dövrlərdə antiinhisar tənzimlənməsi ilə bağlı nəzəriyyə və təcrübədə dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasının təsiri altında milli iqtisadiyyatlarda transformasiya prosesləri, mövcud olan metodoloji konstruksiyaların və qaydaların tam özünü doğrultmaması tamamilə yeni meyillər əmələ gəlir.”İnhisarlaşma problemlərinin təhlili yaranmaqda olan bazar iqtisadiyyatı şəraitində zəruri komponentdir; intisarsızlaşdırma özəlləşdirməyə gətirməli və özəlləşdirməni müşayiət etməlidir. İqtisadi dəyişiklərdəki mikrosəviyyəli hər bir addım inhisarsızlaşdırma haqqındakı qərarlara təsir göstərə bilən başqa amillərlə, məsələn, kapital və daşınmaz əmlak bazarlarının sərtliliyi, idxal tariflərinin səviyyəsi və valyutanın dövrüliyi əlaqədardır.İnhisarsızlaşdırmanın təhlilinin bir-birinə zidd olan amilləri hər bir konkret halın və vəziyyətin özünəməxsus mürəkkəb xüsusiyyəti əsasında əhəmiyyətliyin konturlarını əks etdirir.Buna görə də inhisarsızlaşdırmanın vahid resepti və ya düsturu ola bilməz. İnhisarsızlaşdırma prosesi qeyri-tam informasiya şəraitində və əldə olan məlumatların qiymətləndirilməsi üçün

kifayət qədər vaxtın olmaması şəraitində aparılacaqdır”. Rəqabətin inkişafında innovasiyanın stimullaşdırılması və innovasiya cəhətdən aktiv təsərrüfat subyeklərinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması antiinhisar tənzimlənməsi nin aktiv elementi olan istehlakçılar üçün dəyərlərin artırılmasına şərait yaradan daha çevik sistemlərə ehtiyac duyulur. Digər heç də az əhəmiyyəti olmayan amil vətəndaşların istehlakçı təlimatlarla təmin olunmasıdır. Bir sıra ölkələr tərəfindən həyata keçirilən paralel idxalın, yəni əmtəənin onun nişanın hüquqi sahibinin icazəsi olmadan gətirilməsinin məhdudlaşdırılması bir tərəfdən müəllif hüquqlarının qorunması üçün edilsə, digər tərəfdən bazarın əmtəələrlə təmin edilməsinə də mane olaraq “bir əl”dən sisteminin yaranmasına və istehlakçıların hüquqlarının pozulmasına səbəb ola bilər. Tədqiqat və təcrübə bir mənalı göstərir ki, antiinhisar və rəqabət siyasətləri sahəsində mövcud olan qanunvericilik əməli baxımdan tam tələbləri ödəmir və ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığın möhkəmlənməsini təmin edə bilmir. Bütün bunları nəzərə alaraq aşağıdakı mexanizmlərin həyata keçirilməsi tövsiyə edilir:

- qonşu və əməkdaşlıq edən ölkələr arasında antiinhisar və rəqabət siyasətləri sahəsində statistik və məlumat materialları, normativ-hüquqi aktlar, metodik göstərişlər və qanunvericiliyin pozulmasını müəyyən edən tədqiqatlar sahəsində təcrübə mübadiləsi;

- əməkdaş ölkələr arasında antiinhisar və rəqabət siyasətləri sahəsində normativ-hüquqi aktların və təcrübənin yaxınlaşdırılması, uyğunlaşdırılması, rəqabət haqqında “model” qanun qəbul etmək;

- integrasiya proseslərinə və ərazidə əhalinin rifahının yüksəldilməsinə imkan verən əmtəə bazarlarında tədqiqatların aparılması;

- rəqabət üzrə vahid kodeksin yaradılması;

- konfedsial sorğuların əməkdaş ölkələrə göndərilməsi;

- ayri-ayrı prosessual hərəkətlər üzrə vahid izahat blanklarının tətbiqi.

Müasir dövrdə ölkəmizində rəqabət mühitinin optimallaşdırılması və onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi iqtisadi və sosial inkişaf etmiş ölkələr siyahına daxil olmaq üçün zəruridir. Ona görə də cəmiyyətdə optimal rəqabət mühiti

yaratmaqla bütün formalarda inhisarçılığın məhdudlaşdırılması və ya aradan qaldırması, dövlətin məntiqi, ardıcıl və sistemli şəkildə antiinhisar tədbirlərinin reallaşdırılması yaxın gələcəkdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına bərabər əsaslarla tam və səmərəli integrasiyasını təmin edə biləcək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Real bazar iqtisadiyyatında rəqabət heç də həmişə sahədə mövcud olan təsərrüfat subyektlərin sayı ilə deyil, əksinə bu bazara daxil olma imkanlarının geniş və ya məhdud olması ilə, bu prosesə dövlət müdaxiləsinin dərəcəsi, onun tədbirlərinin sayı, təsirliliyi və s. ilə ölçülür. Bu və digər çox saylı bir-birini tamamlayan, bəzi hallarda isə iqtisadiyyatda həm mülkiyyət hüququ, həm də rəqabət hüququ baxımından ziddiyyət təşkil edən problemlər inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələsinə sistemli yanaşma tələb etməklə onun mahiyyətinin açıqlanmasını və müasir şəraitdə davamlı və dayanıqlı inkişaf üçün yaradacağı problemlərin aradan qaldırılması yollarının tədqiqini tələb edir.

Dissertasiya işində aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadiyyatda antiinhisar tənzimləməyə münasibət aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etmişdir: bu sahədə nəzəriyyənin yaranması və onların empirik yoxlanılması istiqaməti; antiinhisar tənzimlənməsi n reallaşmasında və qanunvericiliyin hazırlanmasında hüquqşunaslara yanaşı bilavasitə iqtisadçıların iştirakının artırılması istiqaməti; nəhayət, konkret antiinhisar tədbirlərinin tədqiqi ilə bağlı elmi-nəzəri və metodiki vəsaitlərin, əsərlərin yaradılması istiqaməti.

Prinsip etibarı ilə antiinhisar qanunvericiliyi rəqabətin genişləndirilməsi naminə kartellərin yaranmasının, qiymətlərin artması və diskriminasiyasına, bazarda hökmran mövqenin əldə edilməsinə qarşı yönəldilir. Lakin müasir dövrdə dövlət müdaxiləsinin optimal həddinin təmin edilməsi və müdaxilənin mənfi nəticələrini azaltmaq üçün antiinhisar qanunvericiliyinin tərtib edilməsində və təkmilləşdirilməsində iqtisadçıların rolu artır.

Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi fikir və iqtisadçılar antiinhisar tənzimləmənin əsasən aşağıdakı dörd sahəsinə təsir edir və bu siyasətin nəzəri-praktiki cəhətdən təkmilləşdirilməsinə təkan vermişdir. Əvvəla, təsərrüfat subyektlərin bazarda birləşməsinin məhsuldarlıqla əlaqələndirilməsi dilemması hələ də tam birmənalı həllini tapmayıb və nəzərdə tutulan birləşmədən dövlətə hər hansı bir növ ödənişin məbləğinin həcmi daim müzakirə obyektidir. Bazar

hakimiyyətinin genişlənməsindən doğan cəmiyyət üçün potensial itki ilə məhsuldarlığın artması potensialı arasında seçim problemi geniş müzakirə olunsada, nəzərə almalıyıq ki, məhsuldarlığın artırılması yolları haqda danışmaq onanail olmaqdan daha asandır və nəticədə təsərrüfat subyektləri məhsuldarlığıartıtmaq naminə birləşirlərsə, amma bu məhsuldarlığa nail olunmursa, ondaonları yenidən geri bölmək daha çətin bir prosesə çevrilir. İkincisi, təsərrüfat subyektlərin bazarı zəbt etmə və hegemonluq qazanma istəyinin təhlilinə bir qədər diqqətli yanaşma tələb olunur. Belə ki, bazarı zəbt etmə halı kimi əksər hallarda aşağı qiymət strategiyası, qiymətlərin xərc səviyyəsində təyin edilməsi, yəni bir çox hallarda dempinq siyasəti, rəqibləri bazardan sıxışdırıb çıxardıqdan və bazara hakim olduqdan sonra isə qiymətləri artırma və mənfəət qazanma kimi şərh edilir. Üçüncüsü, bazarın sərhədlərinin (hüdudlarının) təyini məsələsi də diskussiya obyektı olaraq qalmaqdadır. İnhisarın müəyyən edilməsi onun yüksək mənfəət əldə etməsi kimi fərqli xüsusiyyəti ilə əlaqələndirilir. Amma nəzərə alsaq ki, bir çox təsərrüfat subyektlərinin mühasibat sənədlərində mənfəətin gizlədilməsi baş verir və nəticədə həm dövlət orqanları, həm də iqtisadçılar bazarın hüdudlarını təyin etməyə çətinlik çəkir. Ona görə bu sahədə tədqiqatların aparılmasında daha dəqiq məlumatlara ehtiyac duyulur. Dördüncüsü, iqtisadçılar antiinhisar qanunvericiliyinin tətbiqinin nəticələrinin təhlilini aparmalı və onun səmərəliliyi barədə əsaslandırılmış faktlar irəli sürməli olurlar. Bu bir çox hallarda bazarda təsərrüfat subyektlərin birləşmələri və ya bu birləşmə faktlarının qarşısının alınmasına əsaslanan faktlar deyil, birləşmədən öncə və ondan sonrakı qiymət dəyişmələrinin təhlilinə əsaslanmalıdır.

Beləliklə, bu gün dövlətin antiinhisar tənzimlənməsi mövcud olan qanunvericilik və elmi-nəzəri baxışlara əsaslanmaqla dövlət orqanları qarşısında bu sahədə qısamüddətli və uzunmüddətli fəaliyyət planının təyin edilməsi vəzifəsini qoyur və nə qədər ki, iqtisadçılar həyata keçirilən antiinhisar tənzimlənməsi n və onu reallaşdıran orqanların cəmiyyət üçün xeyrini, hansı antiinhisar tədbirinin labüd olmasını, hansınınsa cəmiyyətin rifahına müsbət təsir etdiyini tam izah etməyiblər, qanunvericilik daha kəskin və gözə çarpan birbaşa

əsassız qiymət artımı, sövdələşmə, inhisarçılıq etmək naminə birləşmə kimi halların qarşısını almağa istiqamətlənir. Azad rəqabətə aid olan qanunvericilik əslində fəaliyyətinin tənzimlənilib-tənzimlənməməsindən asılı olmayaraq çox geniş sahələri əhatə edir. Bu da hətta bir ölkə sərhədləri çərçivəsində olsa da belə hakimiyyətin və cəmiyyətin rəqabətin qorunması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan siyasətin konkret olaraq hansı prinsiplər üzərində qurulması ilə bağlı kompromisə və tam razılığa gələ bilməməsindən irəli gəlir. Ona görə də rəqabət mühitinin özünün yaradılması və təmini həlli çətin məsələlərdən birinə çevrilir. Rəqabətin tənzimləyici, motivləşdirici, bölgü və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirməsi isə dövlətin bu sahədə siyasətinin daha geniş və təkmil olmasını tələb edir. Dövlət iqtisadi siyasətinin mexanizmləri vasitəsilə milli iqtisadiyyatda çərçivə şərtləri yaradır ki, bu da rəqabət mühitinin əsas atributlarına çevrilir. Belə çərçivə şərtləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: mülkiyyət hüququna zəmanət; rəqabət mühitinin saxlanması və ona dəstək siyasəti; milli bazar sisteminin mümkün ola bilən çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üzrə siyasət- inhisarların yaranmasında əsas amillərdən biri kimi bazar informasiyasının asimmetriyası, çatışmamazlığı çıxış edir. Onun aradan qaldırılması bazar institutlarının işinin səmərəli və düzgün qurulmasından asılıdır və eyni zamanda bu informasiya qıtlığının özünün aradan qaldırılması özü əks reaksiya kimi həmin bazar institutlarının işlərinin səmərəli qurulmasına da birbaşa təsir edir.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq rəqabət mühitinin təsiri danılmaz olur və milli iqtisadiyyatların açıqlığının artması hökumətlərdə milli istehsalçıları təkcə ölkə daxilində mövcud olan inhisarçılıq meyllərindən deyil, eləcə də mümkün qədər global rəqabətin neqativ effektlərindən qorumağa çalışma meylini artırır. Təcrübə göstərir ki, bu problem inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha xarakterikdir. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün müvafiq normativ-hüquqi bazanın, institutsional əsasların, effektiv gömrük, vergi rejiminin yaradılması, korrupsiya və bürokratiyaya qarşı sərt mübarizə aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Fikrimizcə, rəqabət mühitinin effektiv, yəni səmərəli olması üçün onun açıq aparılması və azad olması vacib şərtidir. Amma rəqabət mühitinin səmərəli olması məsələsi özü «kimin üçün» sualını doğura bilər. Əgər bu proses milli iqtisadiyyat çərçivəsində təhlil edilsə, yerli istehsalçı və istehlakçıların maraqlarını, əgər qlobal məkanda təhlil edilsə, artıq dövlətlərin və daha geniş əhatəli subyektlərin maraqlarının nəzərə alınmasını tələb etmiş olur. O da məlumdur ki, cəmiyyəti maraqlandıran suallardan biri tənzimlənməyən inhisarlar deyil, haqsız rəqabət formalarının, onun nəticələrinin təzahürüdür. Buna görə də fikrimizcə, müasir şəraitdə cəmiyyət və hakimiyyətin antiinhisar fəaliyyətinin məqsədi inhisarlarla mübarizədən çox optimal (mümkün olan qədər həm milli, həm də qlobal məkan çərçivəsinin tələblərini və maraqlarının kompromisini özündə birləşdirə bilən) rəqabət mühitinin qurulması və saxlanmasıdır ki, bu da milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir.

Apaşdığımız araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlinir ki, rəqabət mühiti nisbi anlam olub sahənin və ya sahələr komplekslərinin immanent (daxili) keyfiyyəti deyil. Rəqabət mühiti daim dəyişkəndir və ona görə də onun hər bir vəziyyətdə optimallaşdırılması mütləqdir və belə olan halda onun qiymətləndirilməsi konkret səviyyədə aparılmalıdır. Eyni zamanda rəqabət mühiti təkcə dövlət idarəetmə və icra orqanları tərəfindən deyil, həm də bazarın subyektləri tərəfindən də təhlil edilir. Bu da onun strateji xarakter daşması ilə əlaqədardır. Belə ki, rəqabət özünü bazarın iştirakçılarının (və ya sahibkarlıq mühitinin iştirakçılarının) sayının artması zamanı daha aydın göstərir. İştirakçıların sayının artması ilə də mühiti xalis inhisardan xalis rəqabətə doğru dəyişir. Beləliklə, rəqabət mühiti eyni cinsli spesifik məhsul istehsal edən istehsalçıların məcmusu və onların münasibətini, həm də sahə bazarının real xarakteristikası olmaqla onun inkişaf dinamikasını deyil, cari vəziyyətini əks etdirir.

Müxtəlif ölkələrin təcrübələrinin öyrənilməsində maraqlı və Azərbaycan üçün zəruri olan nəticə odur ki, antiinhisar tənzimlənməsi əsasən inhisar və rəqabət elementləri arasında balansın tapılmasına nail olunma istiqamətində

aparılmalıdır. Yəni siyasət tamamilə inhisarların ləğv edilməsinə deyil, əksinə səmərəliliyin təminatçısı olan iki əsasın- inhisarın və rəqabətin arasında tarazlığın əldə olunmasına yönəldilməlidir. Belə ki, inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına transformasiya edən Azərbaycanda bir tərəfdən əhalidə hələ də köhnə sistemdən miras qalmış dövlət inhisarçılığının üstünlük təşkil etməsi və dövlətin əksər problemləri həll etməsi fikri, istəyi, iqtisadiyyatın böhran, ya da keçid hallarının aradan qaldırılmasında, onun inkişafında aparıcı rola və yüksək təsirə malik inzibati və istehsal inhisarlarının mövcudluğunun zəruriliyi mövqeyinin, digər tərəfdən də antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinin təkmil olmaması, özəlləşdirmə prosesinin gedişində buraxılmış səhvlər, ləngimə və tələsmələr nəticədə dövlət qarşısında antiinhisar tənzimlənməsi nin reallaşdıran zaman daha çox tələb və vəzifələr qoyur.

Şübhəsizdir ki, rəqabət həm cəmiyyətin üzvləri, həm də mili iqtisadiyyatlar üçün qloballaşma dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşdırılan çox mühüm bir istiqaməti kimi formalaşır. Belə olan şəraitdə rəqabətin hərəkətə gətirilməsində dövlət orqanları hansı mexanizmlərdən istifadə edə bilir və hakimiyyət hansı halların qarşısını almağa çalışır sualına cavab tapmaq üçün yerli qanunvericiliyi və dövlət tədbirlərini araşdırsaq görərik ki, bu əsasən 4 istiqamətdə həyata keçirilir. Əvvəla, hakim (hökmran) mövqedən sui istifadənin qarşısının alınması həyata keçirilir. İkincisi, resursların səmərəli paylanmasını təmin etmək məqsədi ilə inhisarların yoxlanması və təhqiqi aparılır. Üçüncüsü, bazarda birləşmələrə nəzarət gücləndirilir. Dördüncüsü isə istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və rəqabətin genişləndirilməsi məqsədi ilə onun təşviqi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Respublikada rəqabət vəziyyətinin necəliyi və antiinhisar tənzimlənməsi n mövcud durumunu daha düzgün qiymətləndirmək üçün onların hər birinə ayrılıqda diqqət yetirək.

Respublikada antiinhisar sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin ardıcılılığına nəzər yetirdikdə aydın olur ki, müstəqilliyin ilk illərində, xüsusilə də dövlət bölməsinin yüksək olduğu bir şəraitdə inhisarlaşma səviyyəsi də labüd olaraq

yüksək qalmaqda idi. Aparılan araşdırmaların nəticələrindən aydın olur ki, respublikamızda bazar münasibətlərinin get-getə möhkəmlənməsi və sosial-iqtisadi inkişaf nəticəsində bazarda hakim mövqeyə malik inhisarların sayı azalmağa doğru meyl etmişdir.

Inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması, aradan qaldırılması əmtəə və xidmətlər bazarında rəqabətin qorunmasının, inkişafının əsasını təşkil edən tədbirlərdəndir. Bu da bir çox hallarda antiinhisar fəaliyyəti, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və reklam haqqında qanunvericiliyə əməl edilməsi ilə bağlı görülmüş işlərdə öz əksini tapır və aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, son 10 il müddətində bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin sayı artmışdır. Ölkədə müəssisənin qeydiyyatdan keçməsi üçün bir pəncərə sisteminin yaradılması, prosedurların sayının 13-dən 6-ya qədər azaldılması və tələb olunan vaxt 5 is gününə qədər qısaldılması, Əmək Məcəlləsində nəzərə çarpan əlavələrin edilməsi, ölkədə investorların müdafiəsi üçün qanunverici bazanın gücləndirilməsi, ödəniləcək vergilərin hesablanması üçün mükəmməl mühasibat proqramı ilə təchiz olunmuş vergi bəyannaməsinin “onlayn” rejimdə doldurulması və ödənilməsi sistemi tətbiq edilməsini və s. qeyd edə bilərik.

Hakim mövqedən sui istifadə hallarının aşkarlanması ilə bağlı respublikada həyata keçirilən tədbirlərə diqqət yetirdikdə bir mənalı aydın olur ki, son illər üzrə belə təsərrüfat subyektlərin sayı azalır, lakin onlara qarşı tətbiq edilən sanksiyalar və maliyyə cərimələri artır. Bu da tədbirlərin keyfiyyətinin gücləndirilməsinə və nəzarətin artmasına işarədir. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi bir daha onu təsdiq edir ki, antiinhisar (rəqabət) qanunvericiliyinin dünyada və ölkədə gedən inkişaf ilə əlaqədar olaraq iqtisadi-sosial münasibətlərdə yeni yaranan və ya dəyişən şərtləri nəzərə alaraq daim təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq üçün hazırda dövlət qarşısında bir sıra vəzifələr durur ki, bu da daxili bazarda rəqabətin inkişafını təmin etməklə yanaşı, xarici bazarlarda yerli istehsalı məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına köməklik göstərməkdir. Bildiyimiz kimi,

hazırkı texnoloji istehsal potensialı enerji, materail, kreativ ixtisaslaşmış əmək və elmi-innovativ əsaslı kapitalla bağlıdır. Enerjidaşıyıcıların, xammal və materialların, elmi ixtira və potentlərin, nəqliyyat xərclərinin qiymətlərin maya dəyərinə təsirinin böyük olmasını və iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrinin bir-biri ilə zəncirvari bağlılığını nəzərə alsaq, onda Azərbaycanı istehsal olunan elektrik enerjisinin əsasən istilik stansiyaları, az hissəsinin isə su elektrik stansiyaları tərəfindən istehsal olunduğundan, neftin və qazın qiymətinin qalxmasının isə ölkəmizdə istehsal olunan enerjinin dəyərinə birbaşa təsir etdiyindən yerli istehsalın şəraitinin və əhalinin sosial durumunun yaxşılaşdırılması istiqamətində davamlı inkişaf baxımından enerjinin alternativ mənbələrdən alınması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyi bir daha təsdiqlənir. Elektrik enerjisinin maya dəyəri yüksək olduğundan milli iqtisadiyyatda daxili istehsalın rəqabət qabiliyyətliliyinə təsirsiz ötüşməmiş və bir sıra sahələr enerji tutumlu olduğundan onların da məhsullarının (xidmətlərinin) qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Yəni yanacaq-enerji kompleklərinin daha bir problemi olan az xərclərlə elektrik enerjisinin istehsalını artırmaq məsələsinə nail olunur. Bu gün satışın həcmnin artımını təmin edən qiymətin aşağı salınması sabah şirkətin əsaslandığı rəqabət mühitinin dəyişməsinə səbəb ola bilər təbii inhisar sahələrində qiymətlərin dinamikasının digər sahələrin qiymət və tariflərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsiri dövlət qarşısında bu sahələrdə xüsusi islahatların aparılmasını tələb edir.

Qloballaşma şəraitində ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatının əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edən rəqabət müttinin formalaşdırılması və inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin institusional «təşkil edilməsi»nin təkmilləşdirilməsi sahəsində dövlət tədbirlərinin əhəmiyyəti danılmazdır. Bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin artırılmasında respublikada regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı aparılan islahatların da rolu böyükdür. Belə ki, regionların sosial-iqtisadi sistemində mövcud olan institutlar bütün regional iqtisadi subyektlərinin davranışını formalaşdıraraq fəaliyyətini tənzimləyir və onların rəqabət mübarizəsinə şərait yaradır. Belə institutlar

formal və qeyri-formal institutlara bölünməklə regional subyektlərin rəqabət mübarizəsində iştirakına imkan verir. Əgər formal institutlar regional rəqabət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə məşğul olan müvafiq təşkilat və idarələdirsə, qeyri-formal institutlar kimi regionun sosial-mədəni inkişafına təsir göstərən iqtisadi fəaliyyətin və rəqabət mübarizəsinin iştirakçıları üçün adət-ənənələri, əhalinin mentaliteti və mədəniyyəti, əxlaqi normaları çıxış edir. Ümumən, fikrimizcə regionlarda və onun təmsilində ölkədə rəqabət mühitinin formalaşmasına müsbət təsir edən institusional dəyişikləri həyata keçirmək üçün bu institutların rəqabət mühitinə təsir etmə şərtlərini müəyyənləşdirmək və təhlil edərək dəyərləndirmək zəruridir.

Ölkəmizdə antiinhisar qanunvericilik bazasının kifayət qədər anlaşıqlı olmasına baxmayaraq onda olan boşluqlar və praktikada tətbiqi zamanı meydana çıxan problemlər səbəbindən bu siyasət asan həyata keçirilə bilmir. Apardığımız araşdırmalardan birmənalı olaraq aydın olur ki, antiinhisar qanunvericiliyinin iqtisadi nəzəriyyə ilə məhkəmə təcrübəsinin qarşılıqlı təsiri zəminində təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Respublikamızda antiinhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı olan qanunvericilikdə mövcud olan boşluqlara inhisarçılıq fəaliyyətinin əsas formalarının aşkar edilməsinin prosedur qaydalarının dəqiq göstərilməməsi, bu qanunların tətbiqi və müvafiq məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi ilə bağlı konkret dövlət mexanizminin işlənməməsi, meyar və prosedur normalarının təkmil olmaması aiddir. Əsasən qanun pozuntularının aşkara çıxarılması və məsuliyyətə cəlb etmənin əsaslarının təkmilləşdirilməsinə və maddələrlə konkret göstərilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Digər bir problem kimi iqtisadi araşdırmaların hüquqi qiymətləndirilməsi ilə bağlı olduğundan burada əsas meyarların hüquqi normalarda əks olunmaması və dəqiqliklə verilməməsidir. Nəticədə qanunla təsbit edilən meyar normaları ilə müqayisənin aparılması mümkün olmadığından iqtisadi araşdırmalar əsasında əldə edilən nəticələrin məhkəmənin hüquqi qərarlarında əks olunması və praktikada antiinhisar qanunvericiliyinin tətbiqi çətinləşir. O da aydındır ki, inhisarçılıq fəaliyyəti və haqsız rəqabət formalarının tətbiqi, istehlakçıların hüquqlarının

pozulması və s. bu kimi fəaliyyətlərin əsas motivi əlavə gəlir, mənfəət əldə etməkdir. Qanunvericilikdə belə halların qarşısının alınması və aradan qaldırılması ilə bağlı cərimələrin tətbiqi nəzərdə tutulsa da, bu gün bazarın inkişafı və cəmiyyətin gəlirlərinin artması ilə, iqtisadiyyatda inflyasiya proseslərinin mövcudluğu bu cərimələrin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Belə ki, sosial-iqtisadi inkişaf artdıqca cərimələrin aşağı səviyyədə qalması və indeksasiya olunmaması onların təsir gücünü azaldır və onları həm iqtisadi, həm də hüquqi baxımdan səmərəsiz edir. İstehlakçıların hüquqlarının pozulması, məhsulun keyfiyyəti ilə bağlı problemlərin olması hallarının qarşısını almaq və qanunvericiliyin sosial əhəmiyyətini artırmaq məqsədi ilə məsuliyyət tədbirlərinin artırılması da xüsusilə zəruridir.

Inhisarların fəaliyyətinin inflyasiya proseslərinə və əhalinin gəlirlərinə, həyat səviyyəsinə təsirini nəzərə alaraq bazarda yüksək və ya aşağı qiymət səviyyəsinin qanunvericiliklə təyini məsələsinə də diqqəti artırmaq zəruridir. Ona görə inhisarların qiymətlərinin bazarın və dövlətin tələblərinə cavab verməsi fasiləsiz olaraq araşdırılmalıdır və konkret qiymətəmələgəlmə, qiymətləndirmə metodlarına əsasən təyin olunmalıdır. Əgər hər hansı qiymətəmələgəlmə, qiymətləndirmə metodunu digəri ilə əvəz etməyə ehtiyac duyulsa, bu qanuni əsaslara dayanmalıdır.

Rəqabətin inkişafı və inhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsi təkcə yerli istehsalçı və istehlakçıları deyil, həm xarici iş adamlarını maraqlandırdığı üçün qloballaşma şəraitində yerli qanunvericiliyin bu sahədə dünya qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması zəruridir. Bir sıra ölkələr arasında müxtəlif razılaşdırılmaların qəbulu bu sahə işin aparıldığını göstərsə də, hələ də vahid iqtisadi məkan, əsasən də bir neçə ölkənin daxil olduğu iqtisadi bloklar çərçivəsində vahid qanuna ehtiyac artır. Ona görə ilkin mərhələdə hələ buna nail olma çətinlik yaratsa da belə iqtisadi bloklara daxil olan ölkələrin həm vergi, həm gömrük, həm də rəqabət mühiti və inhisar fəaliyyəti ilə bağlı qanunlarının maddələr üzrə uzlaşdırılmasına və uyğunlaşdırılmasına ehtiyac var.

Milli qanunvericilikdə təmərküzləşmənin hədd göstəricisi qloballaşma proseslərini və gələcəkdə ÜTT üzv olmanı, xarici siyasətin get-gedə liberallaşmasını nəzərə almaqla vaxtaşırı dəqiqləşdirilməli və iri sahibkarlığın inkişafına zərər gətirməməlidir. Integrasiya prosesləri nəticəsində dövlət rəqabətin və sahibkarlığın inkişafı üçün çalışır və bu da qloballaşma şəraitində rəqabət mühitinin səmərəli edilməsi üçün dövlət tənzimləməsinə yeni yanaşma və tələblər qoyur, dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin antirəqabət fəaliyyətinin aradan qaldırılması, inzibati maneələrin yenidən dəyərləndirilməsini, rəqabətin inkişafında infrastruktur məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasını və s. tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər hələ yeni formalaşan və tam olaraq inkişaf etməmiş rəqabət mühiti şəraitində dövlət tədbirləri bazara yeni iştirakçıların daxil olması ilə bağlı inzibati maneələrin aradan qaldırılmasına, fəaliyyəti ilə rəqabəti məhdudlaşdırma hallarına səbəb olan dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərini nəzarət və müşahidə funksiyalarının bölgüsünün aparılmasında, onları buraxılan nöqsanlara görə işdən məhrum etmədə və s. öz əksini tapırdısa, artıq inkişaf etmiş rəqabət mühiti şəraitində dövlət tədbirləri rəqabət siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi və iştirakçılara izah edilməsinə, yeni inzibati maneələrin yaranmasının qarşısının alınmasına, mövcud olan və gələcəkdə qarşılaşa bilinən infrastruktur məhdudiyyətlərinin müəyyən edilməsinə və kartellərin yaranması halının aradan qaldırılması, mövcud olanların isə dayanıqlılığını zəiflətməyə yönəlir.

Milli iqtisadiyyatlar çərçivəsində müasir dövrdə dövlət tənzimlənməsinin ümumi vəzifələrinə - fəaliyyətə lisenziyaların verilməsi, hüquqi qüvvəsinin dayandırılması, dəyişdirilməsi və ləğvi; fəaliyyətin lisenziya tələblərinə cavab verib-vermədiyinə yoxlanılması; təbii inhisar tarif dərəcələri üsulları və qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi; bazar iştirakçıları arasındakı mübahisələrin həlli və bu prosesdə yaxından araçı-iştirakçı olmaq; qanuna riayət etməmə müqabilində cərimələrin təyini, tətbiqi və s. aid edilməlidir. Qloballaşma şəraitində inzibati (qanunverici) tənzimləmə metodları ilə yanaşı geniş tətbiq olunan metod normativ-istiqamətləndirmə metodudur. Bu metod dövlət

sifarişləri, vergilər, bank faizləri və dövlət subsidiyaları vasitəsilə reallaşdırılır. Dövlət bu vasitələrdən istifadə etməklə bir qayda olaraq milli bazarın müxtəlif segmentlərinə təsir edir və orada rəqabətin intensivliyini tənzimləyir. Bu metodun tətbiqində əsas məqsəd isə sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaqdır ki, bu da prioritet sahələri inkişaf etdirmək üçün dövlət sifarişləri, dövlətin vergi güzəştləri və subsidiyalar tətbiq etməsi ilə həyata keçirilir.

Dövlətin biznesi inkişaf etdirmək və sahibkarların hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək, onları dəstəkləmək istəyi isə həyata keçirilən nəzarət, dövlət qeydiyyatı və liseziyaların verilməsi qaydaları və müddətinin sadələşdirilməsi və «onlayn» (virtual) sisteminə keçmə, mütləq sertifikatlaşdırmaya məruz qalan məhsulların siyahısının azaldılması, vergi hesabat və mühasibat uçotu sənədlərinin sadələşdirilməsi və s. tədbirlərin tətbiqi ilə reallaşdırıla bilər. Belə tədbirlərin sayının artırılması həm rəqabət mühitinin təşkilati-intstitutsional şərtlər baxımından əlverişli olmasına, həm də dövlət tənzimləyici orqanları tərəfindən nəzarət prosedur qaydalarının aparılması üçün tələb edilən dövlət xərclərinin azalmasına səbəb olar.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

- 1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Qanun» jurnalı, Bakı 1999.**
- 2. Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi. Qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar. Bakı 2000**
- 3. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Biznesmenin bülleteni, Bakı 1994 № 6**
- 4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı 2011**
- 5. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı «Nasir» nəşriyyatı, 2002, 447 s.**
- 6. Babayev Ə.P. İqtisadi nəzəriyyə, T.Vəliyevin, Ə.Babayevin, M.Meybullayevin ümumi redaktorluğu ilə, dərslik. Bakı, Çarşıoğlu, 1999, s. 205.**
- 7. Bayramov Ə.I «Uğur modeli: effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılması problemləri», «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, III kitab, «Qloballaşma və Azərbaycanın dün-ya iqtisadiyyatına inteqrasiyası», «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı 2007, 286 s.**
- 8. Bayramov Ə.I. Inhisarizm, Bakı “Elm” 2005., 390s**
- 9. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı 2005, s.**
- 10. Quliyev R. Öyrəndiklərimin yenidən dəyərləndirilməsi və ya daha bir çağırılıq. Nurlar, Bakı-2014, 301 s**
- 11. Zeynalov K. Azərbaycanda istehsal münasibətlərinin ziddiyyətləri. Bakı, 1994, s. 205.**
- 12. Kazımlı X. Qiymətləndirmənin əsasları. Bakı 2008**
- 13. Kərimli I., Süleymanov N. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslik Bakı 2000, s. 19-20-50.**
- 14. Kuşlin V.I. ümumi redaktorluğu ilə dərc olunmuş «Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi» adlı dərslik, tərcümə, M. 2005**
- 15. Manafov Q.M. Sahibkarlıq: nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı 1997**

16. Mustafayev F.F. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı, Elm, 2008, 537 s.
17. Nadirov A. Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm, 2002, s.43.
18. Novruzov V. Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf konsepsiyası fəaliyyətdədir. Iqtisadiyyat və həyat jurnalı, №1-3, 2002. Səh 69-88.
19. Rəhimov M. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar. Bakı, Azərbaycan, 1996.
20. Səmədzadə Z. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi. Bakı 2003, 317 s.
21. Səfərov S. Siyasət strategiyası: konseptual əsaslar. Bakı, Azərneşr, 2000
22. Tomas T. Neql. Qiymətəmələgəlmənin strategiya və taktikası. Bakı 2009.
23. Hacıyev Ş. H. «Heydər Əliyev Azərbaycanın milli-iqtisadi inkişafının uğur modelinin yaradıcısıdır», «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, I kitab, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı 2006, 140 s.
24. «Haqsız rəqabət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Biznesmenin bülleteni, Bakı 1996, № 4
25. Hacıyev N.O. «İnhisarsızlaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün analitik çərçivələr və prosedurlar» «İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika» jurnalı № ,
26. Həsənlı R., İmanov Q., Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Bakı «Elm», 2001. S. 247.
27. Həsənov H.S. İri sahibkarlıq strukturları. Bakı 2007
28. Hüseynova A.C. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi. «Çaşıoğlu», Bakı 2001.
29. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı problemləri və həlli yolları: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, Səda, 1998

30.Əlirzayev Ə.Q.İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı,2005

31.Əhmədov M.Ə. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı 2003

32.Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, Bakı-2011, 542 s.

33.Abbasov A., Kuliev T. Gkonomika v usloviəx neopredelennosti. Baku, «Dom skazki», 2002,

34.Abbasov Ç. Gkonomika Azerbaydjana na putəx qlobalizaüii: predposılki i posledstviə, Baku,2000

35.Raqib Kuliev, Tural Quliev., Toqrul Quliev . Formirovanie mexanizma otnoşeniy TNK-MSP: Voprosı konüepüii i luçşeqo opita dlə vnedreniə v Azerbaydjanskoy gkonomike. Nurlar, Baku-2013,319 s

36. Qorbaşko E. A. Obespeçenie konkurentosposobnosti promışlen-noy produküii - SPb.: SPbUGF,1994.

37.Qosudarstvennoe regulirovanie naüionalğnoy gkonomiki, pod red. N.A. Platonovoy, V.A.Şumaeva, İ.V.Buşuevoy. M, ALĞFA-M, İNFRA- M, 2008.

38.Zakutina Q. P., Kedrovskə L. Q., Şumov Ö. A. İnformaüionnoe obespeçenie konkurentosposobnosti produküii - M., 1989.

39.Zolotuxina A.V.Problemi innovaüionnoqo i ustoyçivoqo razvitiə regionov.M.; KRASAND, 2010.

40.İvanov İ. Qlobalizaüiə i problemi optimalğnoy strateqiə razvitiə, MG i MO, 2000, №3. S. 7, 16.

41.Kapkanhikov S.Q.Qosudarstvennoe regulirovanie gkonomiki, Moskva, KNORUS, 2006, 352s.

42.Kaçalin V. Regulirovanie i deregulirovanie - dva napravleniə antimonopolğnoy strateqii v SŞA// MG i MO, №6, 1997, str .5

43. Krendall Robert i Uinston Klifford Povişæet li antimonopolğnaø politika blağosostoænie potrebitelø? Oüenka dannıx. *Journal of Economic Perspectives*—Volume 17, Number 4—Fall 2003—Pages 3–26.
44. Kuliev T.A. Paradoksı gkonomiçeskoy teorii. Baku.2008, str.200-201.
45. Kuzneüov Öriy. Kritika teoretiçeskix osnov antimonopolğnoğo regulirovaniø. İnstitut privatizaüii i menedjmenta, GKOVEST , 2002, str. 595–613
46. Kuçukov R.A. Teoriø i praktika qosudarstvennoğo regulirovaniø gkonomiçeskix i soüialğnix proüessov. M. QARDARİKİ, str. 291.
47. Livhiü A. Vvedenie v rınoçnuø gkonomiku. M., 1994,
48. Miüek S. Sleduet li opasatğsø qlobalizaüii. Voprosı gkonomiki, 2002, №8, s. 21.
49. Metodiçeskie rekomendaüii po opredeleniø qraniü i obcemov tovarnix rinkov. Prilojenie №1 k prikazu QKAP ot 26.10.93 ?112 // Gkonomika i jizğğ. - 1993. - №48.
50. Metodiçeskie rekomendaüii po opredeleniø dominiruøheğo polojenia xozæystvuøheğo subceкта na tovarnom rinke: Prikaz QKAP ot 3.06.94 № 67.
51. O konkurenüii i oğraniçenii monopolistiçeskoy deætelğnosti na tovarnix rinkax: Zakon RF v red. ot 25.05.95 №83-F3.
52. Porødok provedeniø analiza i oüenki konkurentnoy sredi na tovarnix rinkax: Prikaz QKAP ot 20.12.96 №169.
53. Ödanov A. Ö. Konkurenüiø: teoriø i praktika. Uçebno-metodiçes-koe posobie - M., 1996.
54. Xodov L.Q. Osnovı qosudarstvennoy gkonomiçeskoy politiki: Uçebnik. - M.: BEK, 1997.
55. Çerkasov Q.İ. Rinok: regulirovanie rinka. M.2006.
56. Çerkoveü O. Qlobalizaüiø sotrudniçestva ili konkupüiø. M., Jurnal «Gkonomist», 2002. №2, s. 3-15.
57. Çemberlin G. Teoriø monopolistiçeskoy konkurenüii, Reorientaüiø teorii stoimosti. M.»Gkonomika», 1996, str.8,9

58.Şapiro N. İntegraüia stran SNQ: politiçeskiy i gkonomiko – teoretiçeskiy aspekt. MG i MO, 2000, №7, s. 7.

59.Şişkov Ö.Gkonomiçeskaə rolğ qosudarstva v sovremennom mire, Gkonomist, 199, №1,s.25-34.

60.Şumpeter Y. Teoria gkonomiçeskoqo razvitiä. M. Proqress, 1982. S. 86, 172, 86, 45, 158, 37, s. 455.